

Služba državne sigurnosti Socijalističke Republike Hrvatske potkraj 1970-ih i početkom 1980-ih

Krašić, Wollyfy

Source / Izvornik: **Zbornik Janković, 2018, III, 355 - 387**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:965405>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Dr. sc. Wollfy Krašić
Genealozi d.o.o., Draškovićeve 55, Zagreb
Miroslava Vaupotića 2
krasicw1@gmail.com

Primljeno/Received: 1.2.2018.
Prihvaćeno/Accepted: 21.4.2018.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK 327.84(497.5)

SLUŽBA DRŽAVNE SIGURNOSTI SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE POTKRAJ 1970-IH I POČETKOM 1980-IH

Sažetak: U radu se problematiziraju i dovode u međusobnu vezu neki aspekti rada Službe državne sigurnosti Socijalističke Republike Hrvatske u dvije godine – u 1979. i 1980. godini. Cilj rada jest upoznati čitatelja s grupama i organizacijama koje je SDS smatrao neprijateljskima, izvorima preko kojih je dolazio do saznanja o djelovanju takvih elemenata te načinima djelovanja koje je poduzimao protiv njih. SDS-ovo djelovanje stavlja se u kontekst funkcioniranja cjelokupnog jugoslavenskog komunističkog režima prezentirajući time širu sliku o ovoj tematici.

Ključne riječi: Služba državne sigurnosti, Jugoslavija, Socijalistička Republika Hrvatska

Uvod

Represija je imala bitnu ulogu u održavanju i funkcioniranju komunističke Jugoslavije. Historiografska znanost je do sada producirala znatan broj različitih radova o toj pojavi, odnosno karakteristici spomenutog režima. Veći dio radova bavi se razdobljem završetka Drugoga svjetskog rata i poraća, kada je represija bila uperena prema stvarnim neprijateljima, ali i pojedincima i skupinama u društvu za koje je režim smatrao da bi takvi mogli postati

te onima koje je doživljavao kao prepreke izgradnji komunističkog društva.⁹⁹⁶ Što se tiče kasnijih perioda, prema stupnju interesa historiografije za ovu problematiku, može se izdvojiti razdoblje početka 1970-ih, odnosno razdoblje nakon sloma hrvatskog reformnog pokreta.⁹⁹⁷ Među pitanjima vezanima uz problematiku represije ističe se rad jedne od poluga preko kojih ju je režim provodio. Riječ je o Službi državne sigurnosti Socijalističke Republike Hrvatske, državnoj instituciji koja se bavila obavještajnim, kontraobavještajnim i represivnim radom u zemlji i inozemstvu. I o ovome segmentu represije nastali su historiografski radovi ograničeni na vrijeme završetka Drugoga svjetskog rata i poraća.⁹⁹⁸ O djelovanju Službe državne sigurnosti, popularno zvane Udba, do sada je nastao nemali broj publicističkih djela. Ta je tematika često dolazila u fokus javnosti.⁹⁹⁹ U sklopu takvih djela i rasprava pojavljivali su se neprovjereni i kontroverzni podatci, stereotipi i mitovi. Varirala je od slike o nesposobnoj Udbi koja se u svome djelovanju u prvome redu oslanjala na golu silu, do one koja ju je prikazivala kao svemoćnu organizaciju koja je pomoću vojske agenata, suradnika i doušnika kontrolirala i nadzirala sve pore društvenog, ekonomskog i političkog života.¹⁰⁰⁰ Baratanje tim podacima vodilo je do lažne ili slabo argumentirane optužbe čija je posljedica bilo trovanje odnosa i atmosfere u društvu, često bez realne podloge. Historiografska istraživanja ove problematike mogla bi smanjiti ili okončati takve trendove.

⁹⁹⁶ Vidi npr.: Mile, BOGOVIĆ (gl. ur.), *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*, Komisija hrvatske biskupske konferencije i biskupske konferencije Bosne i Hercegovine za hrvatski martirologij, Zagreb, 2013., Romana, HORVAT (gl. ur.), *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova [sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice hrvatske 10. svibnja 2011.]*, Zagreb, 2012.

⁹⁹⁷ O problematici hrvatskog reformnog pokreta vidi npr: Tvrtko, JAKOVINA (ur.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2012., Ante, BATOVIĆ, *Liberalno nacionalni pokret u Hrvatskoj od 1966. do 1972. i svijet* (doktorski rad), Zadar, 2010., Ivo, GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, SNL, Zagreb, 2008., 491.-551. Zdenko, RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2008., 330.-483. Pored historiografske literature, kao izvore o ovoj temi čitatelj može konzultirati i časopis *Politički zatvorenik* te memoarsku literaturu političkih osuđenika.

⁹⁹⁸ Vidi za usporedbu: Zdenko, RADELIĆ, KPJ i sigurnosno-obavještajni sustav u Hrvatskoj (1941.-1951.), *Historijski zbornik*, Vol. 68., br. 1, 2015., 73.-105. Ibid. Ozna/Udba: popisi neprijatelja i njihova kategorizacija (1940-ih i 1950-ih), *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 49., br. 1, 2017., 59.-99. Ibid. Ozna/Udba – drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih), *Historijski zbornik*, Vol. 70. br. 1., 2018., 97.-136.

⁹⁹⁹ Služba državne sigurnosti do sredine šezdesetih nosila je naziv Uprava državne bezbednosti. Potonji se naziv uobičajio u svakodnevnome govoru.

¹⁰⁰⁰ Prvu je verziju primjerice zastupao hrvatski javni radnik Bruno Bušić kojega je smaknula jugoslavenska obavještajna služba u Parizu 1978. godine. O tome vidi npr. u njegovim sabranim spisima. Bruno, BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska: sabrani spisi*, Ziral, Toronto, 1983.

U ovome će radu prvenstveno biti riječ o Službi države sigurnosti SRH kao dijelu jugoslavenskog komunističkog represivnog sustava, odnosno nekim vidovima njenoga rada tijekom 1979. i 1980. godine. Spomenuto je razdoblje interesantno zbog bolesti i smrti Josipa Broza Tita, predsjednika Jugoslavije i vrhovnog autoriteta. Mnogi su čimbenici godinama prije tih događaja kalkulirali i pokušavali prognozirati što će biti s Jugoslavijom „nakon Tita“. Hrvatske opozicijske snage u zemlji (termin opozicija koristi se u ovome kontekstu tek uvjetno jer režim nije tolerirao legalnu opoziciju) i hrvatska politička emigracija očekivali su kako će taj događaj ubrzati raspad Jugoslavije najavljujući otvorenije i ofenzivnije djelovanje baš nakon njega. U članku će se djelovanje SDS-a prezentirati putem „predmeta obrade“ SDS-a, izvora na temelju kojih je SDS dolazio do saznanja o „predmetima obrade“ i načina djelovanja SDS-a prema „predmetima obrade“. Istaknuta tri faktora nalazila su se u međusobnoj zavisnosti pa je njihovo pojedinačno proučavanje i prezentiranje bilo manjkavo. Naime, „predmeti obrade“ polazišna su osnova, a radilo se o pojedincima, skupinama i organizacijama koje je SDS u većoj ili manjoj mjeri nadzirao. Prema nekima je, u stanovitim situacijama, i represivno postupao. Različitim oblicima djelovanja SDS je nastojao izvršiti „operativni prodor“ među „predmete obrade“ da bi prikupio podatke o njihovoj djelatnosti. Tako su se stvarali izvori informacija o ljudskom faktoru (raznim vrstama doušnika), tehničkim uređajima (prislusni uređaji u prostorijama, prisluski vanje telefona) ili nekim drugim radnjama kojima se dolazilo do interesantnih podataka (kontrola pošte, tajni pretres, pozivanje na informativni razgovor). Na temelju tih informacija SDS je odlučivao koje će metode rada upotrijebiti protiv „predmeta obrade“ - od uhićenja, kompromitacije u njihovim sredinama širenjem dezinformacija, oduzimanja putovnica do pokušaja vrbovanja. Problematiziranjem ta tri elementa djelovanja SDS-a ovim se radom želi ocijeniti do koje je mjere SDS bio prisutan unutar struktura koje je režim držao neprijateljskima, s kojim se teškoćama susretao te na koje je načine djelovao protiv njih.

Važno je izložiti događaje, procese i okolnosti koje su se javljale od nastanka komunističke Jugoslavije do promatranog perioda jer bi bez toga analiza problematike bila manjkava. Iako su u fokusu ovoga rada tek neki aspekti djelovanja SDS-a, treba kazati kako ta služba nije jedina radila na očuvanju jugoslavenskog komunističkog poretka suprotstavljajući se svima onima za koje je smatrala da djeluju protiv njega. U tome su joj asistirale i druge republičke službe sigurnosti: Služba državne bezbednosti Saveznog sekretarijata unutrašnjih poslova, služba sigurnosti Jugoslavenske narodne armije (Uprava bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu obranu) popularno zvana KOS (Kontraobavještajna služba) te Služba za istraživanje i dokumentaciju Saveznog sekretarijata inostranih poslova. Isto tako, SDS je surađivao i s milicijom, pograničnim organima i zatvorskim osobljem. I među članovima Saveza komunista, barem u većem dijelu, postojale su osobe na koje se SDS mogao osloniti u svojem radu i koje su mu mogle dostavljati podatke o neprijateljskoj djelatnosti.

Stanje u jugoslavenskom društvu krajem 70-ih i početkom 80-ih, posebno u dijelovima koji nisu bili naklonjeni režimu i priželjkivali njegovu propast, imalo je svoje temelje u periodu kraja rata i poraća. Režim se prilikom izgradnje na radikalan način obračunao s elementima otpora i opozicije. Našao se u povoljnoj međunarodnoj geopolitičkoj situaciji u kojoj je nakon izbacivanja Jugoslavije iz sovjetske sfere, Staljinove smrti i normalizacije odnosa na relaciji Jugoslavija - SSSR imao potporu za opstanak i zadržavanje statusa quo od strane oba ideološko-politička bloka. Legalna opozicija u zemlji nije mogla djelovati, službe sigurnosti su prije ili kasnije uništavale razne pojave otpora, čiji su nositelji od sredine i kraja pedesetih uglavnom bili stariji đaci, studenti i ljudi mlađe životne dobi. Pokušaj liberalizacije u Hrvatskoj završio je gušenjem hrvatskog reformnog pokreta i ponovnom represijom. Na Zapadu su se našli deseci tisuća hrvatskih političkih emigranta kojima su se od ranih šezdesetih počeli pridruživati i radnici na tzv. privremenom radu. Unatoč brojnim, konstantnim i raznovrsnim naporima politička emigracija nije uspjela dovesti u pitanje postojanje Jugoslavije. Razlozi za to bili su brojni: izostanak podrške Zapada, nesloga i podijeljenost, djelovanje jugoslavenskih obavještajnih službi, nedostatak financijskih sredstava, činjenica da su se emigranti političkim radom bavili u svoje slobodno vrijeme itd. Radikalan nastup prema svim stvarnim, trenutnim i potencijalnim neprijateljima na kraju rata te promptno nastupanje prema bilo kakvom obliku otpora nakon toga imalo je, uz povoljnu geopolitičku situaciju, ključan utjecaj na stabilnost jugoslavenskog političkog sistema. Koliko je urušavanje ili popuštanje jednog ili oba spomenuta elementa bilo opasno za režim svjedoči iskustvo hrvatskog reformnog pokreta, propast jugoslavenskog komunističkog režima i urušavanje države ranih devedesetih.

Stanje režima ne može se objasniti samo gornjim procesima. Vlast se nije održavala samo na pukoj sili i međunarodnoj potpori. Režim je, u odnosu na druge komunističke države, otvarao neke „ventile“. Dopuštao je liberalizaciju putovanja na Zapad (odlazak radnika na tzv. privremeni rad bila je jedna od metoda da zemlju napusti dio neistomišljenika režima), omogućio ulazak zapadnih proizvoda i utjecaja (glazba, moda), usvojio neke oblike tržišne privrede te napustio program kolektivizacije na selu. Popuštao je i poratni radikalni odnos prema religiji i vjerskim zajednicama i manje se miješalo u kulturu u odnosu na Istok. Pored stanovitog poboljšanja položaja seljaka u odnosu na poraće (unatoč gospodarskim teškoćama koje su jačale od početka šezdesetih i u promatranom periodu dobile dodatno na snazi jačajući prema koncu osamdesetih) radnički je sloj dobio niz privilegija. Dobar se dio stanovništva, od kojih su neki bili režimski neistomišljenici, posvetio poboljšavanju svoga životnog standarda. Specifičan jugoslavenski sustav zvan socijalističko samoupravljanje omogućio je dijelu stanovništva, barem formalno, da budu dio neke razine upravljanja i vlasti ili da imaju takav dojam.¹⁰⁰¹

¹⁰⁰¹ O dijelu iznesenih tema vidi u: Katarina, SPEHNJAK, Tihomir, CIPEK, Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 2007., 255-297.

Predmeti obrade

SDS-ova najčešće korištena podjela elemenata (za koje je režim smatrao da na razne načine djeluju protiv njega) podjela je na unutarnjeg i vanjskog neprijatelja, od kojih su neki djelovali i u zemlji i u inozemstvu. U prvu kategoriju ubrajali su se, kako ih se nazivalo, hrvatski i srpski nacionalisti i separatisti, anarholiberali, pristaše Informbiroa i dogmatsko-birokratske snage i vjerske zajednice. Posebno su se obrađivali oni za koje se sumnjalo da rade na podrivanju „ekonomskih osnovica“ Jugoslavije i politički zatvorenici na izdržavanju kazni. U inozemstvu, ali i u zemlji, djelovala je tzv. neprijateljska emigracija – hrvatska i srpska s područja SRH i strane obavještajne službe.¹⁰⁰²

Hrvatski nacionalizam

Hrvatski su se „nacionalisti“ u tom periodu dijelili u nekoliko skupina. Prvu su činile osobe iz SDS-ove akcije „Vir“: Vlado Gotovac, Franjo Tuđman i Marko Veselica. Svojim djelovanjem istaknuli su se za vrijeme hrvatskog reformnog pokreta (Tuđman, prvenstveno kao historiograf, još i ranije). Nakon njegova sloma odslužili su zatvorske kazne.¹⁰⁰³ Ta je skupina za SDS predstavljala „najradikalnije organizatore i nosioce neprijateljskih djelatnosti“. Oni su održavali kontakte s osobama sličnih profila, „bili učesnici provokativnih djelatnosti“ i povezivali se s političkim emigrantima.¹⁰⁰⁴ U ovome periodu SDS je najveći dio svojih resursa usmjerenih protiv „unutarnjega neprijatelja“ rabio za obrađivanje upravo ovih osoba.¹⁰⁰⁵ Ova je skupina imala niz veza u Hrvatskoj, koje su također bile predmet interesa SDS-a, u čijem stvaranju se posebno isticao Veselica. Njihov se rad sastojao od davanja intervjua stranim novinarima te povezivanja s hrvatskim političkim emigrantima i osobama iz drugih opozicijskih struktura u Hrvatskoj i Jugoslaviji. To se uglavnom odnosilo na anarholiberale. Tuđman i Veselica kontaktirali su i najpoznatijeg jugoslavenskog disidenta – Milovana Đilasa.¹⁰⁰⁶ Cilj

¹⁰⁰² Hrvatski državni arhiv, fond 1561., Služba državne sigurnosti, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH), 3, 32/23-1.1, „Statistička analiza osoba u obradi SDS i suradničke mreže po centrima SDS i operativnim radnicima, sa stanjem 30.6.1978. g.“, 4.-17. Nazivi poput hrvatski i srpski nacionalisti, anarholiberali ili IB-ovci (ibeovci) te neprijateljska emigracija koristit će se poradi jednostavnosti. To ne znači da takva karakterizacija pojedinim grupama zaista i pristaje, ali to je tema za neku drugu raspravu.

¹⁰⁰³ Za osnovne podatke o spomenutima vidi citiranu literaturu o hrvatskom reformnom pokretu. O Tuđmanu npr. vidi James J., SADKOVICH, *Tuđman: prva politička biografija*, Večernji list, Zagreb, 2010. O Veselici vidi *Sudski progoni dr. Marka Veselice: dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Srijema, Slavonije i Baranje u Slavanskom Brodu, Zagreb, 2013. O Gotovcu vidi: *Politički procesi Vlade Gotovca: dokumenti*, Institut Vlade Gotovac, Zagreb, 2005.

¹⁰⁰⁴ HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 3, 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 12.-13.

¹⁰⁰⁵ Ibid. 32/23-6, „Izvjestaj o radu SDS za 1979. g.“, 11.

¹⁰⁰⁶ Vidi str. 10.-11.

kontakata sa stranim novinarima i hrvatskim političkim emigrantima bila je svojevrsna internacionalizacija „hrvatskog pitanja“. Tim je kanalima trebalo pokazati kako u Hrvatskoj postoji organizirana opozicija režimu. Trebalo je privući simpatije političara, intelektualaca i novinara na Zapadu. Neki članovi skupine nastojali su se povezati s članovima visokog katoličkog klera kako bi ih animirali na viši stupanj suprotstavljanja režimu. SDS je ocijenio da bi ova opozicijska skupina na taj način dobila legalnu formu za svoj rad jer su njeni članovi ispravno zaključili da je Katolička crkva jedina legalna opozicija režimu.

Uspoređi li se rad ove skupine s ostalim oblicima otpora i opozicije u zemlji, izuzev Rimokatoličke Crkve, dolazi se do zaključka kako je on bio najorganiziraniji i najkonkretniji. Veselica je na sastanku, na kojemu su bili i Tuđman i suradnik SDS-a „Forum“ (pseudonim Dalibora Brozovića), kazao kako je stvorena „hrvatska vlada u sjeni“ u koju su ubrojeni i istaknuti sudionici reformnog pokreta Vlado Gotovac i Hrvoje Šošić (Gotovac je jedno vrijeme tijekom 1971. godine bio glavni urednik popularnog lista Matice hrvatske – *Hrvatskog tjednika*, a ekonomist Šošić ostao je upamćen po javnoj izjavi kako bi SRH trebala biti primljena u Ujedinjene narode). Prema „Forumovom“ izvješću trebalo se raditi o tijelu koje bi glasanjem donosilo taktičke i strategijske smjernice vezane uz njegov politički pravac. Te bi se smjernice potom prenosile istomišljenicima. Bila je predviđena i podjela „resora“. Svaki bi član rukovodstva bio zadužen za određeno polje.¹⁰⁰⁷

SDS je zaključio da navedena skupina namjerava stvoriti snažni front hrvatske opozicije sastavljen od snaga u zemlji i u inozemstvu te da je u određenim fazama borbe protiv režima spremna surađivati i s nekim drugim opozicijskim elementima (s anarholiberalima kojima cilj nije bilo razbijanje Jugoslavije). Zajednički se jezik mogao pronaći u borbi za liberalizaciju i demokratizaciju Jugoslavije, a to je, u viziji osoba iz akcije „Vir“, bila prva stuba na putu prema hrvatskoj samostalnosti. Jedan od vidova njihove suradnje s anarholiberalima, pri čemu su surađivali sa stranim novinarima i hrvatskim emigrantima, bila je borba za amnestiju političkih zatvorenika i nastojanje za promjenom članka Kaznenog zakona kojim se sankcionirao verbalni delikt.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ Opširnije o spomenutom sastanku vidi: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/velika-rekonstrukcija-tajnog-sastanka-iz-1979-godine-kako-je-tudman-dogovarao-vladu-u-sjeni-savku-i-tripala-drzati-po-strani-nepozeljni-su/5644919/> (16. 8. 2018.), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tudman-im-nije-vjerovao-na-budisu-se-ubuduće-može-racunati-ali-cicak-je-krajnje-neozbiljan-s-njim-se-može-kontaktirati-ali-ne-smije-nista-znati/5650423/> (Ibid.), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tudmanova-vlada-u-sjeni-popovima-treba-reci-da-odgajaju-mlade-u-smislu-demokracije-i-kulture-i-tolerancije/5652627/> (Ibid.).

¹⁰⁰⁸ HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 3, 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 14.-15, 17.-19. Ibid. 32/23-11, „Polugodišnji izvještaj o radu i realizaciji programa“, 14. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 17.-19, 22.

Predmet obrade bile su i veze ovog, kako ga je SDS nazvao, hrvatskog državotvornog opozicijskog jezgra. U programu rada SDS-a za 1979. godinu zabilježeno je da se u toj kategoriji nalazi 18 osoba u stupnju operativne obrade. Tako je nazvan najviši stupanj obrade. Niži stupnjevi su bili prethodna operativna obrada i operativna kontrola. To su bile „osobe kontinuirano aktivne u neprijateljskim djelatnostima na nacionalističkoj platformi“. Velika većina njih bila je na neki način aktivna za vrijeme hrvatskog reformnog pokreta.¹⁰⁰⁹ Teško je govoriti o egzaktnim brojkama koje se odnose na ove dvije skupine jer u dokumentu Izvještaj o radu SDS za 1979. godinu stoji kako je akcijom „Vir“ obuhvaćeno 57 osoba, a preko njih još pedesetak veza.¹⁰¹⁰ Dolazilo je do promjena u kategorizaciji i do uvođenja novih obrada čak i u ovom iznimno malenom uzorku (period od kraja 1978. do kraja 1980. godine). Program rada SDS-a za 1980. godinu donosi i podatak kako „nacionalističko jezgro“ održava kontakte s osobama s područja gotovo svih centara SDS-a (gotovo cijele SRH) i izvan republičkih granica.¹⁰¹¹

Posebna kategorija bila je rezervirana za osobe koje se držalo hrvatskim „nacionalistima“, a za koje nisu bili prikupljeni podatci o konkretnoj vezi s osobama iz prve dvije grupe. Aktivnost im je varirala. Uglavnom su djelovali individualno, verbalno „neprijateljski“ istupajući u užim krugovima, u obitelji ili na radnome mjestu.¹⁰¹² Nad nekima su vođene i grupne obrade, što je značilo da nekolicina osumnjičenih za nacionalizam djeluje zajedno. To se najčešće odnosilo na sastanke i zajednička komentiranja pojedinih događaja. SDS je ovakve pojave registrirao na većini teritorija SRH. U ovu je skupinu SDS ubrajao i ilegalne skupine, često sastavljene od mladih osoba, đaka viših razreda srednjih škola i studenata. Te su skupine bile spremne i na aktivnije djelovanje, primjerice na rasturanje antirežimskih letaka ili ispisivanje parola, a nastojale su postići i viši organizacijski stupanj formalnim stvaranjem organizacije. Davali su imena organizaciji, stvarali pravilnike i programatske dokumenate.¹⁰¹³ U 1979. godini otkrivene su dvije takve skupine: jedna u Slavonskome Brodu, druga u Sisku. Iduće je godine otkrivena i uhićena četveročlana skupina mladih zemljoradnika u Donjem Miholjcu.

¹⁰⁰⁹ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 12, 19.

¹⁰¹⁰ Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 12.

¹⁰¹¹ Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 12, 21. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 13. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 27.-28. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 15, 85. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 21.

¹⁰¹² Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 21.

¹⁰¹³ Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 14.-16. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 30. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 20. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 21.-24. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 25.

Jedan od njih osuđen je na četiri godine zatvora. Takva vrsta hrvatskog državotvornog otpora bila je češća od završetka Drugog svjetskog rata do sredine 1960-ih.¹⁰¹⁴

U kategoriju hrvatskih „nacionalista“ SDS je ubrajao i tzv. „bivšu frakcionašku grupu u rukovodstvu SRH“. Ovdje se radilo o najistaknutijim partijsko-državnim dužnosnicima reformske struje u SKH. Nakon što je Tito otkazao potporu reformistima, potonji su bili prisiljeni dati ostavke na svoje dotadašnje pozicije. Pored Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala u uži dio grupe ubrajali su se još Srećko Bijelić, Dragutin Haramija, Marko Koprtla i Ivan Šibl.¹⁰¹⁵ Još deset osoba, vrlo sličnih političkih profila, ubrajalo se u njihove veze.¹⁰¹⁶ Osim toga, nekoliko osoba iz šireg „nacionalističkog“ kruga oko „jezgre“ označene su kao veze između „jezgre“ i „frakcionaša“. Program hrvatskog komunističkog reformnog vodstva nije bila samostalna hrvatska država, već reformirana Jugoslavija s većim ovlastima republika, posebno u upravnoj i gospodarskoj sferi. Grupa nije pokazivala značajke djelovanja kao „hrvatska državotvorna opozicijska jezgra“, već su se njeni članovi ograničavali na međusobno kontaktiranje i komentiranje situacije i pojedinih događaja.

Ipak, SDS je pridavao znatnu pozornost ovoj grupi, uz objašnjenje: „Ova grupacija hrvatskih nacionalista također zaslužuje prioritet u razradi ukupnog fenomena hrvatskog nacionalizma, jer: predstavlja najkvalitetnije, u svakom trenutku moguće, kreatore nacionalističke platforme i inspiratore neprijateljskih djelatnosti; ima značajni krug veza, uz prisutne pretenzije za političkim aktivizmom; obaviješteni su o aktivnostima sveukupnog nacionalističkog miljea, o čemu zauzimaju stavove i procjenjuju takve aktivnosti, uz procjene i zauzimanje nacionalističko kritizerskih stavova o sveukupnoj političkoj situaciji u Jugoslaviji“. Navedeno je da grupa podržava neke poteze „nacionalističke jezgre“, ali isto smatra kako trenutno nije vrijeme za jaču političku aktivaciju. Druge su akcije smatrali beskorisnima i štetnima jer bi mogle rezultirati uhićenjima. Zbog toga su pojedinci odbijali sudjelovati u akcijama koje je inicirala „jezgra“. U nekim akcijama nisu prihvaćali direktne kontakte s članovima „jezgre“, već su kontaktirali preko posrednika – Stjepana Mesića, bivšeg člana SKJ, gradonačelnika Orahovice i člana Sabora SRH. On je također odslužio zatvorsku kaznu nakon sloma reformnog pokreta. To se, primjerice, odnosilo na akciju skupljanja potpisa za oslobađanje političkih zatvorenika. Neki su se osobni kontakti s pripadnicima „jezgre“, poput Tuđmana, ipak dogodili. „Frakcio-

¹⁰¹⁴ O tome vidi elaborate i grupe dokumenata u: HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 0, 19.

¹⁰¹⁵ Uz citiranu historiografsku literaturu koja govori o hrvatskom reformnom pokretu, vidi i sjećanja nekih članova spomenute grupe, kao i ona njihovih suparnika u vrhu SKH: Savka, DABČEVIĆ-KUČAR, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, Interpublic, Zagreb, 1997. Miko, TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990. Jure, BILIĆ, *'71, koja je to godina?*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990. Milka, PLANINC, *Čisti računi Željezne lady: sjećanja*, Profil, Zagreb, 2011.

¹⁰¹⁶ Milovan Baletić, Ivo Bojanić, Slobodan Budak, Zvonimir Komarica, Ivan Rukavina, Jure Sarić, Josip Šentija, te stanoviti Hajdić, Mandlić i Mejaški (u elaboratu su navedena samo prezimena).

naši“ su ih smatrali „zamarajućima“ tvrdeći da ta grupa već sedam ili osam godina govori iste stvari, a nikakav kvalitetan pomak nije izvršen.¹⁰¹⁷

Srpski nacionalizam

SDS je u mnogo manjoj mjeri obraćao pozornost na srpski, nego na hrvatski „nacionalizam“ u SRH. Tijekom 1979. godine vođene su ukupno 32 obrade. Djelatnost s pozicija srpskog „nacionalizma“ u nekim se slučajevima ispreplitala s djelovanjem Pravoslavne Crkve u SRH i osoba koje su nastupale s tzv. „birokratsko-dogmatskih“ pozicija, tj. centralizma. Od istaknutijih treba izdvojiti Jovana Raškovića iz Šibenika koji je održavao kontakt s istomišljenicima-intelektualcima iz Beograda. Ovdje je najčešće bila riječ o verbalnim istupima u užim krugovima. Neki su radi takvih istupa u široj javnosti bili kažnjeni (poput Sime Dubajića, bivšeg partizanskog oficira). Praćeni su i neki bivši djelatnici Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“. Zajedno s osobama iz Pravoslavne crkve tvrdili su kako su Srbi u Hrvatskoj zapostavljeni, kako nemaju autonomiju na području kulture, svoje listove i kulturne institucije te da su kao takvi podložni asimilaciji. Od indikativnijih i interesantnijih primjera treba izdvojiti događaj kada je skupina Srba na području Bjelovara pratila kretanja nekih Hrvata „zbog potpuno izmišljenih sumnji da su opasni za postojeći poredak kao nacionalisti i separatisti“.¹⁰¹⁸

U SDS-ovim zapisima „hrvatski nacionalisti“ su bili protiv Jugoslavije i komunističkog sustava, a pojava „srpskog nacionalizma“ u SRH nema opaski o težnji za razbijanjem Jugoslavije i stvaranjem Velike Srbije. Osnova ili jedna od osnova javljanja „srpskog nacionalizma“ u Hrvatskoj bilo je uvjerenje njegovih nositelja da su Srbi u Hrvatskoj zakinuti i na putu k asimilaciji u većinski narod u republici. S druge strane, hrvatski su „nacionalisti“ nastupali sa sličnih pozicija, tvrdeći da su Hrvati zapostavljeni, da je Hrvatska iskorištavana od Beograda, da se Hrvati masovno iseljavaju i da Srbi u Hrvatskoj igraju ulogu stražara nad Hrvatima za račun Beograda. To pokazuje kako komunisti ni 35 godina nakon osnivanja Jugoslavije nisu uspjeli riješiti nacionalno pitanje, barem u očima jednog dijela Hrvata i Srba u SRH. Represija koja se provodila i prema jednoj i prema drugoj strani, od uhićenja i zatvorskih kazni nadalje, te nemogućnost da se stvarni stavovi nezadovoljnika artikuliraju u javnosti i da se o tome povede argumentirana rasprava, nije na duži rok mogla okončati takve pojave. Upravo suprotno, represija prema osobama koje su imale takve stavove vodila je njihovom jačanju, ali i pojavi novih „nositelja naci-

¹⁰¹⁷ HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 3, 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 17.-19. Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 13.-15. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 25. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 14.-16.

¹⁰¹⁸ Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 16.-17. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 35. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 29. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 27.

onalizma“. Takve su tendencije u situaciji popuštanja represije (uslijed slabosti režima) mogle dovesti do sukoba dva „nacionalizma“, što se devedesetih godina i dogodilo.

Anarholiberalizam

Skupine i pojedinci koje je režim, a onda i SDS, nazivao anarholiberalima, nisu bili ograničeni samo na SRH, već su egzistirali i u Beogradu i u nekim drugim jugoslavenskim sredinama. U Hrvatskoj je tu skupinu SDS podijelio na profesorski dio i studentski dio. Prvi su dio činili etablirani intelektualci, sveučilišni profesori, filozofi poput Ivana Supeka, Milana Kangrge i Gaje Petrovića te mlađi asistenti Žarko Puhovski, Lino Veljak i još neki. Drugi dio skupine odnosio se na studente, većinom Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji su podržavali stavove spomenutih profesora. U toj se skupini posebno isticalo uredništvo *Studentskog lista*. Zalagali su se za liberalizaciju i demokratizaciju političkog i javnog života, pri tome ostajući unutar jugoslavenskih okvira. SDS je ustvrdio da nastupaju s „ultralijeve platforme“ u odnosu na službeni pravac SKJ. U ranijim godinama (1964. - 1974.) spomenuti su profesori u javnosti postali poznati po časopisu *Praxis* i po radu Korčulanske ljetne škole.¹⁰¹⁹ Njihov je rad u ovoj me periodu bio usmjeren na ponovno pokretanje časopisa, čak i u međunarodnome izdanju, i ponovno pokretanje inicijative slične Korčulanskoj školi. U novome izdanju ona bi nosila ime njemačkog marksističkog filozofa Ernsta Blocha i služila kao okupljalište ljevičara iz zemlje i svijeta. Pojedini profesori održavali su brojne inozemne kontakte s istomišljenicima iz drugih jugoslavenskih sredina, prvenstveno Beograda, Ljubljane i Skopja. S obzirom na radna mjesta i zanimanja, djelatnost grupe bila je donekle institucionalizirana. Pojedinci su djelovali pomoću studentske tribine „Misao i zbilja“ ili studijske grupe „Čovjek i sistem“. U društvima poput Jugoslavenskog udruženja sociologa i Saveza filozofskih društava Jugoslavije nastojali su nametnuti vlastite stavove kao službene pozicije takvih društava. Djelovali su i na raznim znanstvenim skupovima i predavanjima. Rad grupe bio je ograničen na sveučilišnu sredinu. Bio je kontinuiran, profesorsko-asistentska postava bila je stalna, a studentski dio fluktuirajući. 1979. godine SDS je o ovoj liniji rada vodio 15 operativnih obrada i 7 prethodnih operativnih obrada pri čemu je izdvojio 7 najekspoziranijih osoba kao posebno interesantne.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁹ O tome vidi npr.: *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam: zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963-1974)/ uredili Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković*, Beograd, 2012. Danijel, MRVELJ, *Ljeviji od lijevih: opozicija jugoslavenskome režimu u časopisu „Praxis“* (diplomski rad), Zagreb, 2012.

¹⁰²⁰ HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 3, 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 23.-25, 28. Ibid. 32/23-6, „Izveštaj o radu SDS za 1979. g.“, 29.-30. Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 44. Ibid. 32/23-10, „Izveštaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 37.-38.

Birokratsko-dogmatska djelatnost

Obrađivale su se osobe koje su se zalagale za čvršću, centraliziranu državu te za ekonomske i ostale obrasce bliže ili istovjetne onima u Sovjetskom Savezu. Najbrojnija skupina bili su tzv. ibeovci, odnosno pristaše rezolucije Informbiroa iz 1948. godine. Oni su u sukobu Staljina s Titom stali na stranu prvoga.¹⁰²¹ 1979. godine utvrđen je boravak 2 569 IB-ovaca u SRH. 325 ih je umrlo, a za 261 se nastavio utvrđivati točan boravak. Od 2 569 osoba, 787 ih je bilo staro između 55 i 60 godina, a 273 preko 70 godina. Sukladno tome, u ovoj populaciji bilo je 1 359 umirovljenika. Neki od njih su bili zaposleni na značajnim pozicijama i relativno dobro integrirani u društvo. U SK ih je primljeno 205, a 318 IB-ovaca bilo je aktivno u društveno-političkim organizacijama. Lojalnima ih je procijenjeno 1947, dok je njih 304 ostalo na „starim pozicijama“. Čak 1150 ibeovaca na području grada Zagreba bilo je kazneno, administrativno ili partijski kažnjeno. Pored IB-ovaca postojala su tzv. „novoeksponirana lica birokratsko-etastičke djelatnosti“ među kojima je bio značajan udio visokih vojnih oficira. Oni nisu djelovali organizirano, a poneki su održavali kontakte s bivšim IB-ovcima.¹⁰²² „Neprijateljska djelatnost“ IB-ovaca bila je uglavnom verbalnog karaktera. Širili su defetizam, nepovjerenje u režim i napadali djelovanje Jugoslavije u Pokretu nesvrstanih podržavajući vanjsku politiku SSSR-a i ponovno uvođenje sovjetskog modela upravljanja u Jugoslaviju. Stupanj opasnosti njihovog djelovanja za režim povećavala je činjenica da su neki od njih održavali kontakt s ibeovskom emigracijom u istočnome bloku te nekim sovjetskim državljanima u zemlji i inozemstvu.¹⁰²³ IB-ovci su širili propagandnu aktivnost tako što su slali anonimna pisma u razne državne i partijske institucije.¹⁰²⁴ „Sve informacije ukazuju da su bivši IB-ovci nekompaktna i neorganizirana grupacija, da predstavljaju uvrijeđene i duboko zlurade pojedince koji u idejno-političkom smislu u današnje vrijeme, odnosno 30-ak godina nakon donošenje Rezolucije Informbiroa uviđaju besmisao nekadašnje svoje neprijateljske akcije. Međutim, mnogi su ostali ogorčeni i neprijateljski raspoloženi prema našem samoupravnom Titovom putu“. Navodilo se kako bi se u situaciji narušenih odnosa sa SSSR-om mogli pojaviti „kao značajni nosioci i izvori neprijateljskog djelovanja“. „Cijenimo da u današnjem trenutku nije ta cjelina u Zagrebu i na ostalom prostoru posebno društveno opasna, odnosno da mogu

¹⁰²¹ O toj problematici vidi: Ivo, BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990.

¹⁰²² HR-HDA, fond 1561., SDS, RSUP SRH, 3, 32/23-6, „Izveštaj o radu SDS za 1979. g.“, 21, 25.-27. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 37.

¹⁰²³ Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 26.-28.

¹⁰²⁴ Ibid. 32/23-10, „Izveštaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 21. Ibid. 32/23-12, „Izveštaj o radu SDS za 1980. g.“, 49.

postojati stanovite propagandne, pa i druge aktivnosti, ali bez nekih osobitih dimenzija“, rezonirao je SDS.¹⁰²⁵

Djelatnost iz redova vjerskih zajednica

Već je istaknuto kako je Katolička Crkva u Hrvatskoj bila jedina legalna opozicija. Prva razina suprotnih stavova Crkve i režima proizlazila je iz činjenice da katolički nauk nije bio kompatibilan s marksističkom ideologijom. Marksizam je imao ateističku narav i religiju držao „opijumom za narod“. Odnos na relaciji Crkva - režim mijenjao se tijekom godina. Od prvih poratnih godina, kada je Crkva bila izložena širokoj represiji i progonu, preko normalizacije odnosa Vatikana i Jugoslavije 1966. do uspostave diplomatskih odnosa 1970. i Titova posjeta papi 1971. godine Crkva je u očima režima ostala opasan protivnik.¹⁰²⁶ Takva je definicija bila plod druge točke prijepora. Režim je, s mnogo argumenata, držao kako dio klera nastavlja pokazivati političke ambicije dijeleći građane na vjernike i one koji to nisu. Time je Crkva prerasla u političkog predstavnika vjernika. Konstantna od rata bila je i tendencija Crkve da se postavi kao branitelj i predstavnik hrvatskih nacionalnih interesa. U tom kontekstu za SDS su bili znakoviti kontakti pojedinih članova visokog klera s istaknutim hrvatskim „nacionalistima“ ili hrvatskim političkim emigrantima. Neki su, kao i članovi „nacionalističke jezgre“, davali intervjue stranim novinarima predstavljajući se zagovornicima vjerskih i nacionalnih sloboda. U svećeničkim propovijedima i raznim crkvenim okružnicama govorilo se o neraskidivoj vezi Crkve i Hrvatske, pozivalo na obranu „vjere i crkve“ te isticalo da „svećenik služi narodu i domovini“. Katolička crkva imala je razgranat sustav župa i ostalih formi unutar crkvene organizacije. Izdavala je vlastite časopise i knjige.

Te je kanale obilato koristila kako bi širila vjerski nauk i, na uvijeni se i indirektni način, očitovala o aktualnim pitanjima u kojima su crkveni stavovi odudarali od onih službene politike Saveza komunista. O tim pitanjima govori sljedeća opaska: „Od funkcionera Nadbiskupskog duhovnog stola (NDS) poticani su i isticani kao bitni problemi katoličke crkve, pitanje morala, odgoja omladine, braka, akcije za rehabilitiranje Stepinca, zaštita ljudskih prava i sloboda, sloboda štampe, TV, filma, slavljenje vjerskih blagdana i dr., a što je sve prezentirano kroz razne okružnice, vjersku štampu ‘Službeni vjesnik’ Zagrebačke nadbiskupije. Ovakva djelatnost pojedinaca s objekta NDS predstavlja kontinuiranu akcionu platformu koja nije

¹⁰²⁵ Ibid. 32/23-3, „Uvod za godišnji izvještaj za 1978. g. i program rada za 1979. g. Centra SDS Zagreb“, 13.-14.

¹⁰²⁶ O tome periodu o ovoj temi vidi npr.: Miroslav, AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, Otokar Keršovani, Rijeka, 2004., Ibid. *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj: 1945. - 1980.*, Despot infinitus, Zagreb, 2013.

isključivo 'duhovne prirode', već direktno zadire u sferu društveno-političkih odnosa". Nadbiskup Franjo Kuharić je u zagrebačkoj katedrali na misi u povodu 20-godišnjice smrti Alojzija Stepinca branio Stepinca. Takve su mise tijekom 1980. godine održane na cijelom području Zagrebačke nadbiskupije, što je SDS navodilo na zaključak da Kuharić želi proširiti napore za Stepinčevu rehabilitaciju. Na tome je bio angažiran i časopis *Glas Koncila*.¹⁰²⁷ Tijekom 1980. godine *Glas Koncila* je izašao u tiraži od 2 700 000 primjeraka. „Ovo glasilo kontinuirano piše i raspravlja na rubu religioznog i političkog“, istaknuo je SDS. Crkveni su velikodostojnici primili pojedine „hrvatske nacionaliste“ prvenstveno kao vjernike, a ne kao opoziciju režimu, ne želeći doći u direktan sukob s režimom. Na razne su načine nastojali pomoći onima u teškoj materijalnoj situaciji ili zatvoru, u čemu se Kuharić posebno angažirao. Nešto slobodnije su pojedinci iz ove skupine istupali u inozemstvu. Urednik spomenutoga *Glasa Koncila*, Živko Kustić, služeći misu u Parizu iznosio je „neprijateljske“ stavove. Splitski nadbiskup Frane Franić na predavanju u Saveznoj Republici Njemačkoj kazao je da je komunizam jedna od najagresivnijih ideologija koja se suprotstavlja kršćanstvu i vjeri. U intervjuu za televiziju bio je još oštrij rekavši da mali broj komunista određuje kako će ljudi živjeti u Jugoslaviji, a većina stanovnika je religiozna. U tome duhu bila je izrečena i Kuharićeva uskrсна poslanica uslijed čega je došlo do polemike *Vjesnika* i *Glasa Koncila*. Uvid u stavove i djelatnost Crkve u SRH u interpretaciji SDS-a može se iščitati i iz ovih redaka: „Aktivnost vodećih funkcionera vjerskih zajednica na području Centra [Zagreb] karakterizirala je, kontinuirana ofenzivnost s naglašenim antisamoupravnim i antisocijalističkim stavovima, kojima se nastojalo ojačati ulogu crkve u suvremenim društveno-političkim zbivanjima. Korištenje proslava povijesnih događaja, ličnosti i datuma iz hrvatske nacionalne prošlosti, vezanih za povijest crkve i hrvatskog naroda, a time i organiziranje vjerskih manifestacija, svečanosti i hodočašća, bilo je tokom izvještajnog perioda praksa Rimokatoličke crkve u SR Hrvatskoj“.

Predmet obrade SDS-a bile su i Srpska Pravoslavna crkva [SPC] u Hrvatskoj, Islamska vjerska zajednica i niz tzv. „malih vjerskih zajednica“. SPC je promovirala neke stavove, koji su bili istovjetni onima srpskih „nacionalista“, poput onih o zakidanju i asimilaciji Srba u Hrvatskoj. Analizirajući niz poteza njenog klera SDS je zaključio kako joj je jedna od glavnih tendencija reafirmacija, odnosno pokušaj vraćanja uloge u društvu koju je imala prije Drugog svjetskog rata. Kao i pojedinci iz katoličkog klera i neki pripadnici SPC-a kontaktirali su sa srpskom političkom emigracijom, dobivali materijalnu pomoć za obnovu i izgradnju crkava i slično. Pravoslavno svećenstvo, kao i srpski „nacionalisti“, nije zagovaralo propast Jugoslavije,

¹⁰²⁷ O značaju toga časopisa vidi npr. u: *Fenomen Glasa Koncila: zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Zagrebu 25. studenoga 2013. povodom 50. obljetnice djelovanja katoličkih novina Glas Koncila i prilog uz 50. obljetnicu Maloga Koncila 1966.-2016.*, Zagreb, 2017.

nego svojevrsne izmjene koje bi, prema njihovome mišljenju, poboljšale loš položaj Srba u Hrvatskoj. Svojevrsnu renesansu u ovome je periodu proživljavala Islamska vjerska zajednica čije je čelništvo išlo na okupljanje domaćih i stranih (iz azijskih i afričkih zemalja) vjernika i uspostavljalo kontakte s muslimanskim zemljama radi prikupljanja materijalne pomoći za izgradnju džamije u Zagrebu.¹⁰²⁸

Kontrola političkih osuđenika i ostalo

Iako su politički osuđenici dolazili iz različitih kategorija „unutarnjeg neprijatelja“, za vrijeme izdržavanja kazne su se vodili pod posebnom obradom. Na početku 1979. godine 101 osoba služila je kaznu zbog delikata političke prirode (u to su bili ubrojeni i oni osuđeni samo za verbalni delikt, ali i oni koji su osuđeni zbog toga što su pripremali oružane akcije protiv Jugoslavije). Na kraju godine 86. obrada vođena je nad 21 kažnjenikom. Neki od njih pokušavali su „neprijateljski“ istupati i povezivati se s onima koji su izašli na slobodu. Dogovarali su se o slabijem ispunjavanju radnih zadataka, o štrajkovima glađu i o skupljanju novca za nove političke zatvorenike. Nastojali su održavati veze i s ostalim „nacionalistima“ (s Markom Veselicom koji im je slao upute kako se držati i ponašati).¹⁰²⁹ U ovome je periodu vođeno 11 obrada o „podrivanja ekonomskih osnovica“ zemlje.¹⁰³⁰

Neprijateljska emigracija

U promatranome periodu fokus SDS-a u kontekstu hrvatske „neprijateljske emigracije“ bio je usmjeren na organizaciju Hrvatskog narodnog vijeća i na one emigrante, unutar ili izvan HNV-a, za koje se sumnjalo da aktivno rade na izvođenju oružanih ili drugih subverzivnih akcija protiv Jugoslavije. Službena politika HNV-a, koji je koncem sedamdesetih zahvatio težak sukob koji je rezultirao rascjepom i stvaranjem nove organizacije – Hrvatskog državotvornog pokreta, bila je da se Jugoslaviji valja suprotstavljati različitim nenasilnim oblicima borbe (diplomatski i propagandni potezi). Baš kao i pitanje nacionalizma i djelatnosti iz vjerskih zajednica, SDS je obrađivao i srpsku političku emigraciju porijeklom iz SRH.¹⁰³¹

¹⁰²⁸ HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 3, 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 48.-49, 52. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 45.-48. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 43, 45, 56.

¹⁰²⁹ Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 44.-46. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 68.

¹⁰³⁰ Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 51.

¹⁰³¹ Vidi npr. Ibid. 32/23-5, „Izvještaj o izvršenju programa rada za 1. polugodište 1979. g.“, 47.-58.

Strane obavještajne službe

Djelovanju stranih obavještajnih službi SDS se suprotstavljao u Jugoslaviji i u inozemstvu. Prema stupnju složenosti akcije i prodora u „neprijateljsku sredinu“ od najviše prema najnižoj razini, razlikovale su se dvojne kombinacije: operativne kombinacije i operativne akcije te pojedinačne obrade nosilaca obavještajne aktivnosti iz diplomatsko-konzularnih predstavništava i drugih stranih predstavnika. Obrađivali su se pojedinci koji su bili i jugoslavenski i strani državljani. Pratila se obavještajna, informativna i propagandna aktivnost nositelja obavještajne djelatnosti. Njihov cilj bio je prikupljati podatke o političkim, ekonomskim i društvenim pitanjima te o odnosima Jugoslavije s drugim zemljama. Na tome su bili angažirani klasični agenti, diplomatsko-konzularni predstavnici, pojedinci u znanstvenim institucijama, trgovci, novinari, znanstvenici, studenti itd. U svome radu su se, između ostalog, nastojali približiti onim jugoslavenskim građanima za koje su smatrali da bi im mogli dati ili potvrditi zanimljive obavijesti o Jugoslaviji. Sovjetska obavještajna služba se, kao i službe još nekih zemalja istočnoga bloka, pored ovakvih aktivnosti u većoj mjeri nego zapadne službe bavila oblicima različitog subverzivnog rada poput širenja dezinformacija ili istodobnog veličanja Sovjetskog Saveza i kritiziranja Jugoslavije, njenog samoupravnog sustava i politike nesvrstanosti. Te su službe bile agresivne u prikupljanju pojedinih podataka (npr. zanimalo ih je tko je autor nekog članka u novinama koji je kritičnije govorio o nekoj temi). Nakon Titove smrti aktivnost stranih obavještajnih službi dodatno je pojačana jer su zemlje Istočnog i Zapadnog bloka željele imati što bolje informacije o funkcioniranju Jugoslavije nakon Tita. Osim toga, zbog stvaranja niza kriznih žarišta u svijetu (Afganistan, Kambodža, Bliski Istok), došlo je do daljnjeg uslo-
žnjavanja sigurnosne situacije u svijetu.¹⁰³²

Izvori informacija

U ovome će se dijelu analizirati izvori pomoću kojih je SDS dolazio do podataka o predmetima obrade, koliko je koji izvor informacija bio važan te do koje je mjere SDS bio infiltriran u pojedinu, za njega i režim, neprijateljsku sredinu. Pregled je prikladno započeti sumarnim podacima za početak promatranog razdoblja, točnije stanjem 30. lipnja 1978. godine. Na je taj dan SDS RSUP SRH operativnom obradom, prethodnom operativnom obradom i operativnom kontrolom imao u evidenciji 2 124 osobe u kategorijama unutrašnjeg neprijatelja, neprijateljske emigracije i stranih obavještajnih službi. Godinu i pol dana ranije u spomenutim je kategorijama vođeno 1420 obrada, što je bio porast od čak 45,5 %. Pri tome je unutrašnji

¹⁰³² Ibid. 32/23-6, „Izveštaj o radu SDS za 1979. g.“, 64. Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 63, 107. Ibid. 32/23-10, „Izveštaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 82.

neprijatelj bio najzastupljeniji - sa 962 osobe u obradi, što je činilo 45,29 % svih obrada. Na emigraciju je otpadalo 807, a na strane obavještajne službe 355. Iako nije ponuđeno objašnjenje za ovaj rapidan porast u samo godinu i pol dana, treba ga pripisati porastu tendencija koje je SDS smatrao neprijateljskima i većem angažmanu u otkrivanju „neprijateljske“ djelatnosti uslijed čega je dolazilo i do većeg broja obrada. Ova teza zasnovana je i na podatku da tijekom 1976. i 1977. godine za 899 osoba ili 42,33% nije napisana nijedna informacija. SDS-u je trebao određeni period da do neke mjere prodre u „neprijateljsku sredinu“ što se očitovalo u kroničnom nedostatku informacija za više od 40% obrada. Većina osoba, njih 1 677, u obradi je bila do dvije godine. Početkom 1976. godine Centar Zagreb nije vodio nijednu operativnu kontrolu, a dvije godine kasnije imao ih je 488, s tim da za njih 75% nije bilo podataka od uvođenja. Najlošije je stanje bilo na području primljenih informacija o unutrašnjem neprijatelju. Za 64% osoba u obradi tijekom 1978. godine nije bilo podataka, a za 42% osoba nije bilo podataka od uvođenja obrade. U istoj godini nisu zaprimljeni podatci za 57% osoba iz kategorije strane obavještajne službe i 56% osoba iz kategorije *neprijateljska emigracija*. Niz informacija o nekoj obradi bio je, također, manjkav, npr. spominjalo se tek ime „obrađivane“ osobe u nekom nevažnom kontekstu.

U suprotstavljanju djelatnosti „obrađivanih“ osoba sudjelovalo je 163 operativna radnika ili njih 63% od ukupnog broja. Na jednog radnika u prosjeku je dolazilo više od 11 osoba u obradi. U toj su kategoriji vladali veliki nesrazmjeri pa su neki operativni radnici u Centru Zagreb imali i preko stotinu obrada, a neki tek jednu ili dvije. Pojavljuje se i podatak kako je ukupan broj operativnih radnika iznosio 297, a njih 186 bilo je uključeno u obrade. Sa suradničkom mrežom raspolagalo je njih 141. Najpoznatiji i najkorišteniji izvori informacija bili su suradnici i operativne veze. Na spomenuti datum (30. lipnja 1978. godine) SDS je imao angažirano 862 suradnika, a 47% operativnih radnika raspolagalo je sa suradničkom mrežom. Na jednog radnika koji je vodio operativne obrade dolazilo je u prosjeku 0,76 suradnika, a na jednog je suradnika dolazilo 2,46 osoba u obradi. Najbolje su bile pokrivenne osobe u kategoriji stranih obavještajnih službi – jedan suradnik prema 1,19 obrada. Za grupu *neprijateljska emigracija* odnos je bio 1 prema 2,58 obrada, a za unutrašnjeg neprijatelja 1 prema 3,83. Jedan od važnijih atributa suradničke mreže bila je činjenica da se radilo o „mladoj“ mreži, što znači da je preko 59% suradnika u tome odnosu bilo do četiri godine. Neki su suradnici u tome odnosu bili preko 28 godina (njih 26 ili 3,02%). U praćenju djelatnosti stranih obavještajnih službi sudjelovalo je 298 suradnika, *neprijateljske emigracije* 313 i *unutrašnjeg neprijatelja* 251.¹⁰³³

¹⁰³³ Ibid. 32/23-1.1, „Statistička analiza osoba u obradi SDS i suradničke mreže po centrima SDS i operativnim radnicima, sa stanjem 30.6.1978. g.“, 4.-5, 7.-8, 10.-11, 14, 16. Ibid. 32/23-1.2, „Statistički prikaz osoba u obradi SDS SRH, suradnika i primljenih informacija sa stanjem 31.12.1978. g.“, 3, 5.-6.

Govoreći više o broju informacija za pojedinu kategoriju „neprijateljskog djelovanja“ te njihovim izvorima, u 1979. godini zaprimljene su 2 674 informacije. Po kategorijama ta je brojka iznosila 2 861 jer su neke informacije vođene o nekoliko linija rada. Za *unutrašnjeg neprijatelja* primljeno je 945 informacija, za *neprijateljsku emigraciju* 913, a za *strane obavještajne službe* 1003. Broj izvora za pribavljanje spomenutog broja informacija iznosio je 3 711, a na operativni rad SDS-a otpadalo je 3 004. Unutar toga broja kao izvori se pojavljuju sljedeće kategorije:

SURADNIK	1094 SLUČAJEVA
Operativna veza	660
Informativni razgovor	723
„Lično zapažanje operativnog radnika“	81
Tajno praćenje i osmatranje	98
Foto i TV dokumentacija	21
Tajni pretres i tajno izuzeta i fotografirana ili fotokopirana dokumentacija, predmet ili sredstvo	63
Provjera ili identifikacija	213
Ostali izvori	51

Izvan operativnog rada SDS-a javljaju se ove kategorije izvora:¹⁰³⁴

PRIJAVE, IZJAVE I OBAVJEŠTENJA	48 SLUČAJEVA
Primjena operativno tehničkih sredstava	477
Služba javne sigurnosti	116
Organi sigurnosti JNA i vojno obavještajna služba	33
Služba Saveznog sekretarijata za inostrane poslove	3
Pravosudni i prekršajni organi	5
Služba društvenog knjigovodstva, inspekcije i samoupravna unutrašnja kontrola u organizacijama udruženog rada	6
Druge institucije SFRJ i sredstva javnog informiranja	18
Inozemni organi sigurnosti	1

¹⁰³⁴ Ibid. 32/23-2, „Statistička analiza informacija SDS SRH za 1979. godinu o neprijateljskoj djelatnosti, objektima neprijateljskog napada i izvorima Službe“, 7, 48, 52.

Za ilustraciju još nekih teškoća s kojima se SDS susretao u svojem radu poslužit će dijelovi izvještaja sastavljenog u Centru SDS Zagreb koji je imao najveći broj obrada: „Analizom činjenica koje su sadržane u ovom izvještaju vidljivo je da je u dosadašnjoj angažiranosti bilo slabosti i relativno malo kvalitetnih prodora i značajnijih operativnih rezultata. To je posljedica nedostataka u širenju suradničke mreže i nedovoljnom korištenju postojeće, nedovoljne selektivnosti u stvaranju prioriteta, nedovoljna primjena različitih mjera i radnji, nedovoljnog obuhvaćanja sigurnosno značajnih područja za istraživanje, kadrovska nepopunjenost i neravnomjerno angažiranje operativnih radnika“. I kada bi se uspjeli postići bolji rezultati u stvaranju suradničkih uporišta, valjalo je proći neko vrijeme da suradnik stekne dobru poziciju kod predmeta obrade kako bi mogao davati kvalitetne podatke. To u nizu slučajeva nije uspjevalo pa su podatci bili manjkavi i dolazili su s periferije predmeta obrade.¹⁰³⁵ U ovome kontekstu valja istaknuti i sljedeće citate: „Iz izvještaja je vidljivo da postoji niz ozbiljnih slabosti ili teškoća u radu Centra. Uzroci takvom stanju, kako se iz izvještaja može vidjeti, su višestruki: od neodgovornog odnosa prema radu i manjkavog subjektivnog angažmana radnika na zadacima Službe do vrlo kritičnog nivoa popunjenosti i radnog iskustva te posljedičnog radnog preopterećenja dijela operativnih radnika. Posebno je kritičan problem nedovoljnog broja kvalitetnih suradničkih izvora, problemi organizacije operativne orijentacije na stvaranju nove mreže, problemi koji proizlaze iz površnog i nestručnog rada s postojećom suradničkom mrežom itd. Nedovoljno se prati neprijateljska aktivnost osoba zavedenih u obradu, a značajan je broj osoba koje zaslužuju pažnju Službe, a nalaze se van obrade, netolerantno visok broj obrada vremenski dugo se nalaze u obradi a da nemamo saznanja o njihovoj neprijateljskoj djelatnosti. Činjenica je da je stanje suradničke mreže kritično i da ne zadovoljava ni po svojoj brojčanosti ni po kvaliteti“.¹⁰³⁶ Spomenuto je da su i kadrovski nedostatci predstavljali jedan od problema, o čemu govori i ovaj citat: „U Centru [Zagreb] nije popunjeno preko stotinu radnih mjesta za ovlaštene službene osobe i jedan manji broj za neovlaštene, što predstavlja ozbiljan problem u izvršavanju planiranih i izvanrednih zadataka Centra“.¹⁰³⁷

Nužno je nešto kazati i o drugim oblicima pribavljanja informacija. Centar SDS Zagreb je 1979. godine kontrolirao telefone na 289 brojeva i poštu na 504 adrese. Pregledano je oko 60 000 kg pošte od čega je izdvojeno 3 196 poštanskih pošiljki i to 6 045 pošiljki s „neprijateljskim“ propagandnim materijalom i čak 40 406 pošiljki s „neprijateljskim“ propagandnim materijalom vjerskog karaktera. Prislušna sredstva trajnog karaktera ugrađena su u 20 objekata (31 mikروفon ugrađen je u u 31 prostor). Prislušivanje privremeno-povremenog karaktera provodilo se u 54 slučaja. Izvedena su i 62 tajna pretresa. Pored suradnika i operativnih veza

¹⁰³⁵ Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 7.

¹⁰³⁶ Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 8, 10.

¹⁰³⁷ Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 235.

postojala je i kategorija zvana *društvena veza* koju se smatralo osobnom. Bile su to uglavnom privatne veze operativnih radnika.¹⁰³⁸

Važno je analizirati stupanj infiltriranosti SDS-ovih izvora u grupe, organizacije i institucije koje su bile predmet njegovog interesa, posebno u grupu „Vir“. SDS je bio zadovoljan korištenjem suradničke mreže (suradnici „Forum“, „Lasta“, „Grgur“, „Jablan“, „Čiko“ i operativna veza „Varga“). Suradnika „Foruma“ članovi grupe „Vir“ smatrali su dijelom svojega najužeg kruga. U praćenju ove grupe podjednako su važnu ulogu imali prislušni uređaji u stanovima nekih članova (neki su se u ovome periodu tek instalirali) i općenito mjera prisluškivanja. Vršeni su i tajni pretresi s ciljem fotodokumentiranja materijala za koje je SDS smatrao da će ih neki od ovih disidenata u suradnji s političkom emigracijom nastojati publicirati u inozemstvu. Govoreći o političkim emigrantima, SDS je preko suradničke mreže nadzirao i te komunikacijske kanale. Znatni uspjesi postignuti su u otkrivanju veza „jezgre“ izvan Zagreba, u čijemu je stvaranju prednjačio Veselica, kao i u otkrivanju njegovih kontakata s katoličkim klerom. SDS je konstatirao: „U globalu, Služba je skoro potpuno ostvarila uvid u neprijateljsku aktivnost ove grupacije, tako da s njihove strane nije bio izvršen niti jedan značajniji potez za koji nismo znali i pokrivali ga bilo u smislu praćenja ili sprečavanja odgovarajućim operativnim kombinacijama“. U problematici „hrvatskog nacionalizma“ SDS se susretao s nizom teškoća. Praćenje osoba iz grupe „Vir“ bilo je iznimno teško jer su oni očekivali takve poteze. Suradnička mreža nije mogla udovoljiti svim potrebama i željama SDS-a. Nerijetko su podatci dobiveni od suradnika i operativnih veza bili „iz druge ruke“ ili zastarjeli: „Suradničke pozicije Službe za obradu ove problematike ne zadovoljavaju ni po broju ni po kvaliteti“.¹⁰³⁹ SDS je imao relativno dobar uvid u djelovanje najistaknutijih osoba u ovoj kategoriji i uglavnom se na vrijeme mogao suprotstaviti njihovim potezima. S druge strane, fenomen nazvan hrvatskim nacionalizmom bio je u neprestanom mijenjanju, široko rasprostranjen Republikom, pa SDS nije uspevao u potpunosti niti izbliza nadzirati sve pojave koje je ubrajao u ovu neprijateljsku skupinu. Kad bi neka skupina aktivnije iskazivala neslaganje s režimom ili pružala otpor, SDS bi u kraćem ili nešto dužem roku uspio otkriti i razbiti takve pojave.

Što se tiče se tzv. frakcionaskog dijela bivšeg rukovodstva SKH, SDS je imao slabije razvijenu suradničku mrežu u odnosu na grupu „Vir“. Podatci dobiveni prisluškivanjem nisu bili opširni i kvalitetni (tek se planiralo ozvučenje stana Dabčević-Kučar i Tripalove vikendice). Napredak je postignut ozvučivanjem objekta u Šibeniku u kojemu je ljetovala Dabčević-Kučar i objekta Marka Koprte na Malome Lošinju. Planirano je i vršenje pritisaka informativnim

¹⁰³⁸ Ibid. 145, 189, 192.-193, 196, 203.

¹⁰³⁹ Ibid. 32/23-12, „Izvjestaj o radu SDS za 1980. g.“, 13.-26. Ibid. 32/23-10, „Izvjestaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 31.-32. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 18.-20. Ibid. 32/23-6, „Izvjestaj o radu SDS za 1979. g.“, 10.-12, 16, 18. Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 14.-17.

razgovorima s vezama ove grupe i njihovo pretvaranje u suradnike i operativne veze. Djelatnost grupe, koja se najčešće svodila na komentiranje političkih i drugih događaja, praćena je uglavnom preko suradnika „Nenada“ i operativne veze „Marko“. Postignut je uspjeh u angažiranju novih suradnika. „Zavrbovani“ su izvor „Feđa“ i izvor „Savo“ usmjeren na Marka Koprtlu. Članovima grupe nadzirani su pošta i telefon.¹⁰⁴⁰ SDS je tada mogao biti prilično zadovoljan načinom na koji je nadzirao ovu grupu, iako je u njoj bio prisutan u manjoj mjeri (za razliku od grupe „Vir“ i njenih veza). Promatrana grupa nije poduzimala nikakve aktivne poteze protiv režima, nalik onima grupe „Vir“, niti je pokazivala tendenciju širenja.

O hrvatskom nacionalizmu 1980. godine vođeno je 695 obrada, od čega je novih bilo 74. Prethodne je godine vođeno 719 obrada. 1980. godine porastao je broj operativnih obrada što je govorilo o njihovom intezitetu i sveobuhvatnosti. Korišteno je 159 suradnika i 209 operativnih veza. Broj novih suradnika iznosio je 32, dok je suradnja prekinuta s njih 20. Broj operativnih veza smanjio se za 62. Korišteno je 21 stalno i 33 privremena ozvučenja, kao i 155 stalnih i 43 povremene kontrole telefona. Kontrola pošte primjenjivana je u 143 obrade. Provedena su 33 pretresa, 47 praćenja i 133 informativna razgovora.¹⁰⁴¹

Srpski je nacionalizam unutar SRH bio daleko manje zastupljen. SDS je te pojave u manjoj mjeri takvima prikazivao, stoga je u prvoj polovici 1980. godine vođeno samo 49 obrada. SDS je raspolagao s tek 2 suradnika i 17 operativnih veza. Mjerama stalne kontrole telefona podvrgnuto je 13 osoba, a tri su osobe bilo povremeno kontrolirane. Nadzor pošte vršen je u osam slučajeva. Tri su objekta bila trajno, a četiri povremeno ozvučena. Kao i kod „hrvatskog nacionalizma“ većina mjera bila je upravljena prema nekolicini najistaknutijih pojedinaca među kojima se isticao spomenuti Rašković.¹⁰⁴²

Jedan od predmeta interesa SDS-a bilo je ustanovljavanje veze između „nacionalista“ i vjerskih zajednica. Katolička Crkva u SRH predstavljala je organizam sastavljen od tisuća ćelija. SDS se morao zadovoljiti pokušajem nadziranja najopasnijih aktivnosti (kao i kod „hrvatskog nacionalizma“) najeksponiranijih pojedinaca unutar Crkve. To se ogleda i u konstataciji u godišnjem izvještaju za 1978. godinu i programu rada za sljedeću gdje stoji: „Djelovanje vjerskih zajednica praćeno je nedovoljno i sa relativno malim operativnim snagama, koje nisu ni izdaleka preko par operativaca mogle biti dovoljne da bi obuhvatile brojnu i opsežnu neprijateljsku i reakcionarnu aktivnost vjerskih zajednica u Zagrebu“. Tomu se dodaje i sljedeće: „Najuspješnije je praćen rimokatolički vrh u Zagrebu što daje stanovitu kvalitetu operativnom radu i saznanjima koje smo imali“. Uspješno se pratilo i neke skupove, poput biskupskih konfe-

¹⁰⁴⁰ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 18.-19. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 14, 16. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 26, 37.

¹⁰⁴¹ Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 13.-14.

¹⁰⁴² Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 32.-33. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 28.-29.

rencija, ali i one nižega klera. „Vrlo slabo je praćena djelatnost koja je nailazila iz razlićitih inozemnih punktova, kao što su različiti vjerski centri, pa i iz Vatikana.“ Zadržavajući se na temi slabosti koje je SDS imao u kontroliranju nekih aspekata rada Katolićke Crkve, zabiljeđeno je i ovo: „Ćini nam se da je to jedan od veoma ozbiljnih problema Sluđbe koja je ne samo u prošloj, nego već 10-ak pa i više godina distancirana od ozbiljnijeg praćenja neprijateljske djelatnosti vjerskih zajednica“. U katolićkim izdavaćkim centrima bio je vidljiv nedostatak suradnika. Cjelokupna suradnićka mređa se sporo obnavljala pa su ključni suradnici u ovome periodu bili u visokoj životnoj dobi. Na temelju svih pregledanih podataka vidljivo je da je „Sluđba najveći broj kvalitetnih informacija dobila upravo intenzivnim korištenjem malog broja dobro plasiranih suradnika i ugrađenih operativno-tehnićkih sredstava“.

Za ilustraciju obujma radnji protiv predmeta obrade u ovoj kategoriji mogu posluđiti podatci iz izvještaja o radu SDS-a za 1979. godinu. Tada je vođeno 68 obrada, korištena su 64 suradnika, 94 operativne veze, 22 stalna i 49 privremenih ozvućenja. Nad 62 osobe primjenjivana je tajna kontrola poštanskih pošiljki. Izvedeno je 46 stalnih i 9 privremenih kontrola telefona, 10 tajnih pretresa, 4 tajna praćenja i odrđan 41 informativni razgovor. Tijekom te godine zavedeno je 15 novih obrada i vrbovano 16 novih suradnika. Kada se usporede sve radnje Katolićke Crkve koje je SDS smatrao podrivaćkima i koje su bile kontradiktorne nastojanjima ređima (radilo se o sukobu dvije ideologije), SDS je, zajedno s cjelokupnim represivnim aparatom, mogao tek u manjem obujmu pridonijeti preokretu takvih tendencija. Stoga i ne ćudi opaska kako „vjerske zajednice ostaju trajan problem“ te će „iz njih kontinuirano izvirati stanovite neprijateljske i reakcionarne aktivnosti većeg ili manjeg obima“. Srpska pravoslavna Crkva takoder je bila predmet nadzora, ali je on bio mnogo manji, kao i pitanje „srpskog nacionalizma“. Na Islamsku vjersku zajednicu, ćija je djelatnost u ovome periodu bila u porastu, odnosio se dio radnji SDS-a usmjeren prema vjerskim zajednicama. Jedna od stvari koje su se našle u njegovom fokusu bile su veze pojedinaca iz IVZ-a s raznim kontaktima u arapskome svijetu.¹⁰⁴³

Kao kod vrha Katolićke Crkve u Hrvatskoj, SDS se u prodoru prema skupini anarholiberala više morao oslanjati na različite operativne tehnike (snimanje sastanka upravnog odbora i skupštine Hrvatskog filozofskog društva, pojedini sastanci grupe „Ćovjek i sistem“, savjetovanja koja je u kolovozu 1980. godine na Malome Lošinju organizirala Katedra za filozofiju i sociologiju i na kojima je sudjelovalo ćetrdesetak osoba ove ideološko-politićke orijentacije), nego na niz dobro plasiranih suradnika. Profesorsko-asistentski dio grupe bio je najvećim di-

¹⁰⁴³ Ibid. 32/23-3, „Uvod za godišnji izvještaj za 1978. g. i program rada za 1979. g. Centra SDS Zagreb“, 14.-16. Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 33.-35. Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 48. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 40, 42. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 36.-45. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 46.-50, 52.-53, 57, 62, 65.

jelom definiran pa je ubacivanje suradnika u tu sredinu bilo gotovo nemoguće. SDS je zaključio da „kvalitetne suradničke mreže nisu na zavidnoj razini“ pa tek dio suradnika „ima operativnih mogućnosti za prodor“, a ostali mogu djelovati periferno i preventivno. Studentska se populacija bliska tzv. liderskom vrhu činila kao baza iz koje bi preko informativnih razgovora mogli uspjeti pronaći kandidate za suradničke pozicije. SDS je procijenio (kao kod grupe „Vir“ ili vrha Katoličke Crkve) kako: „Možemo konstatirati da je Služba u obradi anarholiberalizma stalno i na vrijeme bila u toku praćenja, dokumentiranja i identificiranja nastojanja najekstremnijih ideologa neprijateljske djelatnosti sa pozicija anarholiberalizma“. I kod nekih članova ove skupine planirala su se ozvučenja stanova, a istomišljenicima iz Beograda, koji su posjećivali pojedince iz grupe, vršili su se tajni pretresi u hotelskim sobama.¹⁰⁴⁴

IB-ovci su bili na meti režima gotovo toliko dugo koliko je sam režim bio star. U promatranome periodu SDS je u nadziranju ove grupacije imao teškoća sa suradničkom mrežom. Istaknuto je: „Iako se dosadašnjim postavljanjem ostvaruje uvid u aktivnost glavnih nosilaca neprijateljske aktivnosti ove grupacije, pozicije SDS nisu adekvatne i dovoljne, naročito zbog toga što je veći dio suradničke mreže koja potječe iz njihovih redova, kompromitovan i islužen ili ne zadovoljava svojim kvalitetama“. Kao jedan od glavnih zadataka i kod ove se grupe nametalo stvaranje novih suradničkih uporišta. 1980. godine djelatnostima s birokratsko-dogmatskih pozicija (što je uključivalo IB-ovce i one koji su u kasnijim razdobljima zauzimali slične stavove) vodilo se 125 obrada (IB-ovci 86). Korišten je 21 suradnik i 85 operativnih veza. Kontrola pošte primjenjivana je u 30 slučajeva, a telefona u 47. Stalno ozvučenje izvedeno je kod 4 osobe, izvršeno je 5 tajnih pretresa i održano 16 informativnih razgovora. Zanimljiva je opaska koja kaže da je izvođenje nekih mjera otežano jer su neki IB-ovci vrlo oprezni, izbjegavaju telefonske razgovore i sastaju se na javnim mjestima.¹⁰⁴⁵

Kontrola političkih osuđenika bila je gotovo potpuna, ali ni među tom populacijom nije bilo lako pronaći suradnika. Tijekom 1978. godine angažiran je samo jedan suradnik, a kao primarni zadatak istaknuto je upravo pronalaženje novih. Mreža se često morala obnavljati radi specifičnih uvjeta, primjerice radi otpusta suradnika iz zatvora. SDS-u je rad bio olakšan zbog suradnje sa zatvorskim osobljem, a i prislušna su se sredstva mogla postavljati lakše nego metama izvan zatvora.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁴ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 25.-27. Ibid. 32/23-7, „Godišnji izvještaj o realiziranom programu za 1979. g.“, 39, 47. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 23.-26. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 33.-35. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 36.

¹⁰⁴⁵ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 29.-30. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 27.-28. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 46.-47. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 37.-38.

¹⁰⁴⁶ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 44.-45. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 64.-65.

SDS je 1980. godine vodio 732 obrade političke emigracije. Broj je bio veći nego 1979. godine, a objašnjavao se pojačanim radom. Njemu je na raspolaganju za ovu kategoriju bilo 274 suradnika. 189 ih se nalazilo u inozemstvu, a 44 su imala status emigranta. Iste je godine angažirano 29 novih, a iz evidencije ih je izbrisano 33. Korištena je 281 operativna veza, od kojih se 151 nalazila u inozemstvu. Pošta se kontrolirala u 462 slučaja, a telefon u njih 67. Koristilo se 9 stalnih i dva privremena ozvučenja. Zaprimljeno je 1 107 informacija.

U analizi Centra SDS Zagreb o ovoj problematici stoji da je Centar postigao „zadovoljavajuće rezultate kada se radi o posljedicama takve aktivnosti unutar zemlje, odnosno u gradu i šire od njega“. Potom je izneseno i ovo: „Mnogo lošije operativno pokrивamo odgovarajuća emigrantska rukovodstva, redakcije, različite grupe emigranata koje iz inozemstva organiziraju djelatnost u Zagrebi i okolici. Posljednjih godina, a tako je bilo i prošle godine postignuti su relativno mali, skoro zanemarujući rezultati u stvaranju agenturnih uporišta u emigrantskim rukovodstvima u inozemstvu. Također za zamjeriti je što nismo dovoljno pokrili one emigrante koji su pripadali tzv. ‘masovnom pokretu’ i ističu se u povezanosti i neprijateljskoj akciji sa istaknutim nacionalistima u zemlji. To sve predstavlja jedan dosta težak kompleks problema“. Unatoč nekim opaskama SDS je uspio infiltrirati suradnike među emigrante koji su napustili zemlju nakon sloma Hrvatskog proljeća („masovnog pokreta“), posebno one koji su bili aktivni u Hrvatskom narodnom vijeću. SDS je imao svoja uporišta i među emigrantima s dužim emigrantskim stažem. Glavni je cilj SDS-a na ovome polju bio poticati postojeće razlike, nesuglasice i svađe među emigrantima unutar HNV-a. Taj je proces rezultirao rascjepom i stvaranjem nove emigrantske organizacije. O tim nastojanjima SDS-a zabilježeno je i ovo: „Kako je programom predviđeno uspjelo se u ‘Hrvatsko narodno vijeće’ ugraditi suradnike ‘Gvida’ i ‘Labuda’, dok se suradnik ‘Florijan’ nakon nestanka Brune Bušića morao povući. Na stanje u HNV utječe se i preko suradnika ‘Oskar’, ‘Stiv’, ‘Boris’, ‘Janez’, ‘Branko’“. Minimalni su rezultati postignuti u otkrivanju članova HNV-a među radnicima iz Jugoslavije na privremenom radu. Djelomični su uspjesi postignuti preko novog suradnika „Feliks“, koji je kontaktirao istaknutije funkcionare Vijeća, posjećivao njihove veze u zemlji i vodeće „nacionaliste“ u Splitu i Zagrebu.“

Još bolji operativni prodor SDS je izvršio među emigrante koje je s pravom ili bez njega sumnjičio za sudjelovanje u planiranju oružanih akcija protiv Jugoslavije na njenome teritoriju ili u diplomatsko-konzularnim predstavništvima, među osoblje i među jugoslavenske građane koji su bili lojalni režimu u inozemstvu. O najpoznatijoj emigrantskoj organizaciji koja je djelovala na spomenuti način – Hrvatskom revolucionarnom bratstvu – SDS je iz njenoga vrha u Australiji izvještavao suradnik „Ivan“, dok je „Oskar“ bio u vrhu organizacije u Europi. Preko njih, ali i nekih drugih, SDS je dobivao podatke o pripremama za akcije, financijskim transakcijama, nabavci oružja i eksploziva te kretanju članova diljem svijeta. U ovome je periodu SDS uspio zavrbovati suprugu jednoga od istaknutih članova. To je pomoglo kod otkrivanja

skupine koju je obučio i u Jugoslaviju uputio njen suprug. SDS je na razne načine bio infiltriran i u druge skupine koje su planirale oružane napade. O uspješnosti tih nastojanja, a u kontekstu Titove smrti, zabilježeno je sljedeće: „SDS je bila od početka godine u toku neprijateljske aktivnosti ustaške emigracije i procjene da ne može doći do diverzantsko-terorističkih akcija širih razmjera, a da Služba ne bi pravovremeno raspolagala informacijama o tim pripremama i uspjela ih spriječiti, su se obistinile“.¹⁰⁴⁷

Informiranje o djelovanju stranih obavještajnih službi u i prema SRH (s obzirom na njen geografski položaj, stupanj djelovanja i nastojanja SDS-a da ga u što većoj mjeri otkrije i na razne mu se načine suprotstavi) bilo je više za obavještajne službe zapadnoga bloka nego za istočni. Njemačka, talijanska i američka obavještajna služba u tome su se korpusu posebno isticale. Pored pojedinačnih obrada i obrada objekata (konzularnih predstavništava u SRH) postojali su još neki oblici djelovanja prema stranim obavještajnim službama. Unutar navedenih radnji prema zapadnim obavještajnim službama djelovalo je nekoliko suradnika i suradnika-dvojnika (unutar dvojnih kombinacija) koji su postigli zavidne rezultate u prodiranju u ove strukture. Suradnici-dvojnici bile su osobe koje su sa suglasnošću SDS-a radile za neku stranu obavještajnu službu. Preko suradnika „Dukljanina“ razrađivana je pomorska kompanija koja je surađivala s američkim Pentagonom. Suradnik „Hermes“ bio je u instituciji Free Europe koja je, podupirana od SAD-a, putem medija (prvenstveno radija) nastupala prema dijelu Europe pod komunističkom vlašću. Suradnik „Jerzy“ upoznao je Zbigniewa Brzezinskog, savjetnika za nacionalnu sigurnost američkog predsjednika Cartera. U američko-njemačkom institutu za sigurnost u Münchenu bio je suradnik „Dado“.

Na temelju rada suradnika-dvojnika „Ive“ pribavljeni „su podatci o sredstvima i metodama rada, tako da je SDS imao uvid u dugoročne i tekuće zadatke BND-a [njemačke obavještajne službe]“. Suradnik „Elvis“ dostavljao je korisne podatke o talijanskom obavještajnom centru u Udinama. SDS-u je pošlo za rukom preko dobro infiltriranog suradnika „Eola“ vrbovati jednog talijanskog vojnog časnika. Kod Talijana je najbolje rezultate postigao suradnik „Božur“, o čijem je radu zaključeno i ovo: „U ovih šest mjeseci dao značajne podatke, a neki od njih potječu iz vrha gdje se planira strateška politika Zapada prema našoj zemlji“. Suradnik je stekao povjerenje nekoliko osoba iz talijanskog političkog života, ali i talijanske obavještajne službe. Preko njih se susreo i razgovarao s Henryjem Kissingerom, američkim državnim tajnikom u vrijeme predsjednika Nixona, Brzezinskim i važnim osobama iz političkog života Francuske, Španjolske i Portugala. Među njegovim kontaktima posebno se isticao general talijanske vojske Alessandro D' Ambrosio za kojega se sumnjalo da se nalazi u vrhu analitičke

¹⁰⁴⁷ Ibid. 32/23-3, „Uvod za godišnji izvještaj za 1978. g. i program rada za 1979. g. Centra SDS Zagreb“, 18.-19. Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 47.-49, 59. Ibid. 32/23-5, „Izvještaj o izvršenju programa rada za 1. polugodište 1979. g.“, 48.-58. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 75, 78.-80, 94.-96.

službe SISMI (Servizio per le Informazioni e la Sicurezza Militare). Ovim kanalom SDS je dolazio do planova istočnih zemalja o Jugoslaviji. SDS je stvorio uporišta i na nižim razinama nekih talijanskih službi, primjerice u policijskim strukturama. U kontekstu zapadnih službi SDS je na vezi držao suradnika „Vikija“ u francuskoj policiji u Parizu.

Svi navedeni podatci rezultirali su zaključcima: „U operativnim kombinacijama prema zapadnim obavještajnim službama postignuti su vrlo dobri rezultati“. Ne treba zaboraviti koliko se potencijal za obavještajno djelovanje SDS-a prema zapadnim obavještajnim službama i šire otvarao i zbog toga što je znatan broj jugoslavenskih državljana iz SRH duže ili kraće vrijeme boravio na Zapadu. U programu rada za 1980. godinu nalaže se da treba obaviti: „informativne razgovore sa našim stipendistima i specijalizantima koji borave u stranim zemljama kao i našim građanima zaposlenim u našim trgovačkim i informativnim predstavništvima u inozemstvu radi prikupljanja operativno korisnih obavještajnih podataka“.

U obavještajnim službama istočnoga bloka prednjačio je Sovjetski Savez, no daleko življa i obimnija aktivnost vladala je prema mađarskoj obavještajnoj službi, pograničnim i drugim organima. Odnos je bio uzajaman pa je SDS bilježio i visoku aktivnost mađarskih organa prema SRH i djelovanje agenata i suradnika njenih službi. SDS je i prema mađarskoj službi imao usmjerene suradnike dvojnike, a uspio je vrhovati i časnika pogranične službe. SDS je bio zadovoljniji svojim radom u stranim obavještajnim službama nego radom na unutrašnjem neprijatelju i neprijateljskoj emigraciji. I na ovome su polju registrirane slabosti, od kojih su se neke teško popravljale. 1979. godine SDS je za praćenje rada stranih obavještajnih službi imao na raspolaganju 276 suradnika. I drugi oblici skupljanja podataka imali su zamjetnu ulogu - te je godine zaprimljena 931 informacija, a izvor je u 466 slučajeva bio suradnik.¹⁰⁴⁸

Načini djelovanja

Način djelovanja SDS-a prema pojedincu ili skupini koju je nadgledao bio je diktiran njegovom percepcijom ponašanja osobe, skupine ili organizacije koju je smatrao neprijateljskom. Velik dio mjera prema unutrašnjem neprijatelju bio je usmjeren na pojave „hrvatskog nacionalizma“. Ovako su formulirani zadatci: „Generalni zadatak u praćenju svih grupacija nacionalista u Zagrebu treba biti naglašeniji, ofenzivniji pristup sa dvovalentnim ciljem: pasivizacija, presjecanje utjecaja identificiranih i lociranih grupacija nacionalista koji one vrše u širinu utjecajem na svoje veze i to radikalnijim mjerama SDS-a (informativni razgovori sa nosiocima nacionalističkih aktivnosti)“. Naglasak je stavljan na presijecanje veza između skupine

¹⁰⁴⁸ Ibid. 32/23-3, „Uvod za godišnji izvještaj za 1978. g. i program rada za 1979. g. Centra SDS Zagreb“, 20.-22. Ibid. 32/23-5, „Izvještaj o izvršenju programa rada za 1. polugodište 1979. g.“, 60.-63, 70.-77, 80.-97. Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 74.-81. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 47.-62. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 103.-139.

i pojedinaca i prema inozemstvu te uočavanje novih „nacionalističkih“ žarišta. Jedan od oblika rada SDS-a bilo je proučavanje dokumentacije nastale na temelju djelatnosti hrvatskih „nacionalista“. Sve su se te radnje trebale izvesti da bi se spriječilo stvaranje čvršće opozicijske skupine i sinkroniziranje djelatnosti s ostalim „neprijateljskim“ strukturama. Unutar problematike „hrvatskog nacionalizma“ SDS-u je najinteresantnija bila grupa „Vir“, stoga su pojedinci iz te grupe bili najizloženi njegovim potezima. Glavni pravac djelovanja prema toj skupini bio je onemogućavanje širenja veza povezivanjem s ostalim „nacionalistima“ i s drugim „neprijateljskim“ skupinama poput Katoličke Crkve, političke emigracije ili nekih anarholiberala te onemogućavanje objavljivanja njihovih intervjua i radova u inozemstvu. SDS se orijentirao na oduzimanje zabilješki intervjua članova grupe „Vir“ i stranih novinara preko carinskih organa. Zbog takvih represivnih poteza grupa je počela djelovati još konspirativnije. To je otežalo njeino praćenje i ostvarivanje konačnog cilja – prikupljanja dokaza na temelju kojih bi se mogla podignuti optužnica i osuditi spomenute osobe na zatvorske kazne. U ovome su periodu zaista i podignute optužnice protiv Tuđmana i Gotovca, zbog tzv. verbalnog delikta, koje su rezultirale zatvorskim kaznama. SDS je nastojao na razne načine (uključujući i prijetnje) onemogućiti svaku „neprijateljsku propagandu“ s hrvatskim nacionalnim predznakom.¹⁰⁴⁹

Kod djelatnosti anarholiberala naponi su bili upravljani na prikupljanje dokumentacije koja bi rezultirala podizanjem optužnica i onemogućavanjem širenja propagande putem raznih pamfleta. Istraživanjem veza s intelektualcima na Zapadu (od tajnih pretresa nadalje) nastojalo se doći do materijala kompromitirajućih za pojedince iz ove grupe i veza sa stranim obavještajnim službama.¹⁰⁵⁰ Rad prema IB-ovcima razlikovao se (u odnosu na dvije prethodne grupe) po opciji „dovođenja na lojalne pozicije“.¹⁰⁵¹

U programu rada Centra SDS Zagreb za 1980. godinu navedeno je da će se pojačati „operativni kontakt“ s vrhom KC, SPC i drugih vjerskih zajednica „u cilju istraživanja i dokumentiranja djelovanja koje ima za cilj politizaciju vjernika, suradnju s nosiocima hrvatskog nacionalizma te kontaktima i suradnji klera s ekstremnom emigracijom“. Već je pisano o interesima SDS-a za veze „hrvatskih nacionalista“ i KC, posebno njenog vrha, pa je jedna od zadaća bilo presijecanje takvih aktivnosti informativnim razgovorima. U zadatke SDS-a ubrajalo se i praćenje raznih skupova katoličkog klera, masovnih katoličkih manifestacija i aktivnosti

¹⁰⁴⁹ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 12.-14. Ibid. 32/23-6, „Izvještaj o radu SDS za 1979. g.“, 7, 9, 12. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 9, 12.-13. Ibid. 32/23-10, „Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 25.-27, 34. Ibid. 32/23-11, „Polugodišnji izvještaj o radu i realizaciji programa“, 14.-15. Ibid. 32/23-12, „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 19.-20, 24. Ibid. 32/23-13, „Godišnji izvještaj o realizaciji programa za 1980. g.“, 18, 22.-23.

¹⁰⁵⁰ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 27. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 25. Ibid. „Izvještaj o radu SDS za 1980. g.“, 31.-32.

¹⁰⁵¹ Ibid. 32/23-4, „Program rada za 1979. g.“, 30. Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 10, 28.

KC predviđenih za srednjoškolce i studente (tribine, duhovne vježbe). Trebalo je proučavati „neprijateljsko djelovanje“ obrazovnih institucija vjerskih zajednica (Bogoslovni fakultet i sl.) i pratiti izdavačke djelatnosti (*Glas Koncila*, „Kršćanska sadašnjost“ itd.). Dio prikupljenih podataka pokušao bi se iskoristiti za dizanje optužnica. Najčešće provedena vrsta akcije protiv KC bila je sprečavanje širenja propagandnog materijala. 1979. godine u suradnji sa Stanicom javne sigurnosti spriječeno je distribuiranje 107 110 komada vjerskog propagandnog materijala koji je stizao iz inozemstva.¹⁰⁵²

SDS-u, Savezu komunista i cijelom državnom aparatu u Hrvatskoj najveći je izazov bilo suprotstavljanje Katoličkoj Crkvi. Katolička je crkva od početka do kraja postojanja komunističke Jugoslavije bila jedina legalna opozicija režimu. Bila je podružnica moćne svjetske organizacije i duboko ukorijenjena kod velikog broja stanovnika u SRH. Imala je vlastitu organizacijsku strukturu s vlastitim obrazovnim i izdavačkim institucijama i raspolagala s od države neovisnim financijskim sredstvima. To su najvažniji elementi koji su KC u Hrvatskoj definirali kao faktor neovisan o režimu. Iako je od sredine šezdesetih došlo do poboljšanja odnosa Vatikana i Jugoslavije, odnosno Crkve u Hrvatskoj i režima u odnosu na poslijeratni period, jednaje je strana drugu smatrala neprijateljskom. SDS je uspješno dolazio do niza korisnih informacija o radu KC u Hrvatskoj. U ovome su periodu SDS i režim mogli najmanje napraviti u pogledu represije koja bi rezultirala okončanjem ili smanjenjem nekih djelatnosti Crkve u Hrvatskoj. To se posebno odnosi na promoviranje stavova Crkve o ključnim pitanjima morala, etike, društvenog uređenja, međuljudskih odnosa i veza, utjecaja na mlade u kojima se razlikovala od stavova koje je promovirao režim. To ne znači da se i dalje nisu odvijali raznovrsni pritisci na svećenstvo i vjernike, a potonjima su mnoge mogućnosti za napredovanje i uspjeh na raznim poljima bile ograničene.

SDS je širok raspon mjera upotrebljavao protiv političke emigracije, najvećim dijelom one hrvatske. Veliki je napor uložio u stvaranje razdora unutar HNV-a: „Nestankom Brune Bušića Služba je u dobroj mjeri uspjela podijeliti ovu organizaciju [HNV], odnosno ne samo produžiti jaz između stare ustaške i nove nacionalističke emigracije već i u dijelu tzv. proljećara, što se već u dobroj mjeri manifestira i u emigrantskoj javnosti. U vrhovima emigracije u toku je predizborna kampanja za ‘Hrvatsko narodno vijeće’ što Služba koristi na daljnjem raspirivanju strasti i prestiža među pojedinim emigrantskim rukovodiocima“. Velikim je uspjehom SDS smatrao stvaranje razdora oko tumačenja neuspjele otmice predsjednika Sabora HNV-a Franje Mikulića, bivšeg komunista i sudionika hrvatskog reformnog pokreta. Djelovanje protiv HNV-a očitovalo se i u onemogućavanju slanja propagandnog materijala u zemlju. Neke su takve akcije spriječene. U vrijeme Titove smrti na području Zagreba ipak se raširilo oko 500

¹⁰⁵² Ibid. 32/23-9, „Program rada za 1980. g.“, 10, 33.-36. Ibid. 32/23-12, „Izveštaj o radu SDS za 1980. g.“, 36.

komada *Vjesnika HNV-a*. Preko 2 800 HOS-ovih (Hrvatske oružane snage) letaka ubačeno je u poštanske sandučice u nekoliko gradova u Hrvatskoj i Sloveniji. Jedna je osoba na privremenom radu u Njemačkoj uhićena jer je širila propagandni materijal na području Požege, a druga jer je unijela u Jugoslaviju takav materijal. Bilo je u ovome periodu još uhićenih pod sličnim optužbama (poput one za slanje informacija uredništvima emigrantskih časopisa). Jedan od tiskarskih strojeva u Francuskoj, koji se koristio za tiskanje emigrantskog propagandnog materijala, bio je pod kontrolom SDS-a pa spomenuti materijal nije dospijevao na ciljano odredište. U prvoj polovici 1980. godine tri SDS-ova suradnika uzela su oko 8 000 komada letaka koji su se trebali rasturati po Parizu. Takvog uništavanja propagandnog materijala u ovome razdoblju bilo je još. Kada je riječ o uzimanju raznog materijala, ne samo propagandnog, i dobivanju informacija iz vrha HNV-a, najkorisniji i najbolje plasirani suradnik bio je onaj s pseudonimima „Stiv“ i „Boem“. Radio je u uredništvu lista *Hrvatska Država* i bio blizak suradnik čelnika organizacije Hrvatski narodni odbor Ivana Jelića. 1980. godine u Madridu se održavala Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji. Novoizabrano čelništvo HNV-a željelo ju je iskoristiti u svojem antijugoslavenskom radu ukazujući na kršenja ljudskih prava, uglavnom Hrvata i političkih zatvorenika osuđenih zbog verbalnih delikata. Pitanje zaštite ljudskih prava bila je jedna od tema o kojoj se raspravljalo na toj i ranijim konferencijama. HNV je sastavio memorandum koji je uspio predati nadležnima za ovu tematiku, no SDS je došao do toga teksta prije predaje pa su jugoslavenski organi, prvenstveno diplomatski, mogli na vrijeme planirati protuakciju.

SDS je još veće resurse uložio u djelovanje protiv emigranata za koje je smatrao da planiraju i provode oružane akcije. Na temelju dobre infiltracije suradnika SDS je uspio dobiti podatke o ubačenim emigrantima (koji su trebali provoditi takve akcije) i o nekim osobama u zemlji koje su stupile u kontakt s emigracijom s istim ciljem. U promatranome periodu nijedna značajnija oružana akcija nije izvedena u zemlji ni u inozemstvu, mada ih je mnogo pripremano. Navodno su neki emigranti iz Nice pribavili sve potrebno za miniranje trajekata koji su plovili na relaciji Italija-Jugoslavija. Time su željeli naštetiti jugoslavenskome turizmu i cjelokupnoj ekonomiji. Do provedbe ovih zamisli nije došlo jer je SDS-ov suradnik „Đorđe“ otkrio planove talijanskoj i jugoslavenskoj obavještajnoj službi. SDS je preko drugog suradnika emigrantima uspio uzeti eksplozivni materijal, a jedan od planera akcije namamljen je u Jugoslaviju i uhićen. O tome SDS zaključuje: „Spriječavanjem ove akcije, koja bi u slučaju uspjeha imala nesagledive posljedice, Služba je još jednom onemogućila organizatore i inicijatore akcija na Jadranskoj obali“. Jedan od tih emigranata u tri je navrata pokušao pribaviti oružje, „no mjerama Službe kanaliziran je u pravcu preko kojega do sada ovu njegovu zamisao možemo odgađati“. SDS je preko spomenutog suradnika „Oskara“ uspio „fingirati“ akciju u zemlji, za što je središnjica iz Australije poslala 5 000 njemačkih maraka koje su završile u rukama SDS-a. Preko istog suradnika HRB-u je uništeno 10 kg eksploziva, 100 detonatora

i 2000 letaka. Jedan visoki dužnosnik HRB-a nabavio je 5 kilograma eksploziva u Švedskoj i prebacio ga u Njemačku, no SDS ga je uspio uzeti i uništiti. Nekolicina emigranata u Parizu namjeravala je napasti Klub Jugoslavena, no SDS je to javio francuskoj policiji posrednim putem upozorivši je gdje se nalazi „zapaljiva naprava“. „Druga akcija pripremana je za Dan Republike, kada je suradnik uspio utjecati na organizatore ove akcije da je odgode uvjerivši ih u opasnost od pojačanih mjera francuske policije.“ SDS je emigrante ove orijentacije podijelio i zavadio (što je na neke imalo efekta), stoga su se javljale međusobne optužbe za suradnju sa SDS-om i sudjelovanje u ubojstvima nekih hrvatskih emigranata.¹⁰⁵³

U djelovanju protiv političke emigracije SDS se, razumljivo, susretao s mnogo više teškoća nego u djelovanju protiv antirežimskih grupa u zemlji. Razlog je bila udaljenost od Jugoslavije (teže su se pokrivala prekomorske zemlje, posebno Južna Amerika, za razliku od zapadne Europe) i nastojanje da svoj rad prikrije pred organima sigurnosti zemlje u kojoj je nastupao prema emigrantima. Najuzi skup mjera mogao se poduzimati protiv onih emigranta koji su se zauzimali za nenasilne metode rada. I tu je bilo izuzetaka pa su neke osobe, koje se prema trenutnom stupnju istraživanja ne može povezati s planiranjem ili sudjelovanjem u oružanim akcijama, stradale od strane SDS-a. Ostalima se SDS suprotstavljao na razne načine: od sprečavanja rada širenjem dezinformacija, uzimanjem oružja i eksploziva, dojavama službama sigurnosti trećih zemalja o nezakonitim radnjama takvih emigranata, privlačenjem u zemlju i vršenjem uhićenja te otmicama i ubojstvima. Usprkos cilju koji je svima bio zajednički – samostalna hrvatska država, politička je emigracija bila izrazito heterogena i podijeljena. Jedan od glavnih pravaca rada SDS-a bilo je produbljivanje postojećih i stvaranje novih podjela i svađa. Prema citiranim elaboratima vidljivo je kako si je SDS pripisivao više zasluga od onih koje je zaslužio. Njegove mjere u stvaranju podjela među emigrantima nisu bile presudne. Stavovi emigranata su se razlikovali u pristupu stvaranju samostalne hrvatske države te u nizu drugih pitanja s kojima SDS nije imao veze.

SDS nije mogao spriječiti da politički emigranti lobiraju i vrše propagandu za hrvatsku državnu samostalnost kod pojedinih zapadnih faktora. Kad bi na vrijeme dostavili podatke o takvim namjerama, drugi bi mehanizmi režima, diplomacija ili mediji, mogli na vrijeme pripremiti svoje odgovore. Mnogo se više moglo činiti na planu suzbijanja oružanih akcija hrvatske političke emigracije, no nije se moglo zaustaviti sve takve pokušaje (iako je u promatranome periodu u tome SDS bio iznimno uspješan). Izvori informacija bili su dobro plasirani suradnici. U tadašnjoj se geopolitičkoj situaciji, uzevši u obzir stabilnost režima, pojedinač-

¹⁰⁵³ Ibid. 32/23-5, „Izveštaj o izvršenju programa rada za 1. polugodište 1979. g.“; 47.-56. Ibid. 32/23-6, „Izveštaj o radu SDS za 1979. g.“; 49.-56. Ibid. 32/23-10, „Izveštaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“; 11.-12, 16.-17, 62.-69, 91. Ibid. 32/23-12, „Izveštaj o radu SDS za 1980. g.“; 74.-86, 96.-97.

nim oružanim akcijama nije moglo znatnije naškoditi režimu. Ipak, njihov je uspjeh u zemlji (napadi koji su za cilj imali nanošenje udaraca turističkom sektoru) mogao imati negativne posljedice na Jugoslaviju. Beogradski je režim opisivao takve napade kao djelo fašista i najobičnijih terorista kojima je na umu samo bezumno uništavanje. Ipak, spomenuto je djelovanje poticalo neke faktore na Zapadu na dublji interes za nezadovoljstvo jednog dijela Hrvata jugoslavenskom komunističkom državom koje ih nagoni na ono što se smatralo terorizmom. Ukupna djelatnost političke emigracije, nasilna i nenasilna te iskazivanje nezadovoljstva tzv. unutrašnjeg neprijatelja s pozicija „hrvatskog nacionalizma“ u teoriji je moglo imati utjecaja na neke političke i druge krugove na Zapadu u pokušaju traženja stabilnijeg rješenja za jugoslavenski prostor u skladu s njihovim interesima.

Osobe za koje je SDS sumnjao da su na neki način surađivale sa stranim obavještajnim službama bile su lišene slobode. Učinkovitiji i sofisticiraniji oblik djelovanja bio je preko suradnika-dvojnika koji su stranim obavještajnim službama plasirali dezinformacije. Recimo, 1980. godine dvojnim kombinacijama plasirane su 244 informacije i dezinformacije. Kao što je SDS slao operativno-izviđačke misije u susjedne zemlje (Mađarsku i Italiju) s ciljem pribavljanja podataka o vojnoj snazi, pokretu trupa i slično, tako se suprotstavljao istim i sličnim potezima tih i drugih zemalja. Kod Talijana je dobro pozicionirani suradnik „Mladen“ instaliran u neke proirendentističke strukture. „Rezultati u kombinaciji su toliko značajniji, što je SDS u mogućnosti da preko svojih pozicija eliminiira ove negativne talijansko-nacionalističke tendencije kompromitacijom pojedinaca koji bi se mogli uključiti u takve djelatnosti“. I diplomatske su se državne institucije (pogotovo one koje su se odnosile na rad stranih konzularnih predstavništava, diplomatskog osoblja, znanstvenika, novinara ili studenata) koristile podatcima koje je SDS pribavljao o djelatnostima stranih obavještajnih službi.¹⁰⁵⁴

Suprotstavljanje SDS-a radu stranih obavještajnih službi nije odudaralo od djelovanja takvih službi na Zapadu i Istoku pa nema potrebe ulaziti u detaljnije analize. Ono što treba istaknuti jest da je znatan dio resursa SDS-a bio uložen u tu liniju rada. To je vidljivo iz podatka da je trećina suradnika davala informacije o toj problematici. U raspravama o djelovanju UDB-e/SDS-a uglavnom se govori o njihovome radu protiv oblika otpora i opozicije s nekim nacionalnim predznakom ili protiv vjerskih zajednica. Ovaj je rad, među ostalim, ilustrirao širinu djelatnosti SDS-a naglasivši pritom koliko ga je ta karakteristika onemogućavala da se posveti nekim problemima u mjeri u kojoj se to željelo i smatralo potrebnim.

¹⁰⁵⁴ Ibid. 32/23-6, „Izvjestaj o radu SDS za 1979. g.“, 63, 65.-68, 72.-73, 77.-78. Ibid. 32/23-10, „Izvjestaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.“, 84.-85, 92.-94, 98.-102, 107, 115. Ibid. 32/23-12, „Izvjestaj o radu SDS za 1980. g.“, 103.-104, 109, 114, 121, 130.-131.

Zaključak

SDS i njegov rad ne mogu se promatrati izvan konteksta funkcioniranja cjelokupnog jugoslavenskog komunističkog režima na čelu sa Savezom komunista Jugoslavije. Na unutarnjem planu represija i obračun s protivnicima nakon rata, integracija dobrog dijela stanovništva u sistem i obeshrabrivanje (bilo „mrkvom“ bilo „batiom“) za suprotstavljanje režimu imale su krucijalnu važnost za opstanak jugoslavenskog komunističkog sistema. U vanjskopolitičkoj sferi sličnu je ulogu igrao specifičan položaj Jugoslavije, komunističke zemlje izvan komunističkog bloka sa zapadnim elementima u nekim segmentima. U takvom su je obliku podržavali i Zapad i Istok ne želeći narušiti status quo u svojim utjecajima na nju. SDS je u ovome periodu bio vrlo bitan dio mozaika koji je podržavao opstanak jugoslavenskog komunističkog režima.

Režim je uspio kreirati relativno stabilnu poziciju na međunarodnoj pozornici. Uspješno je riješio sve veće izazove s kojima se suočio prilikom izgradnje komunističke države i društva. Neki od njih, poput nacionalnog pitanja, bili su tek prigušeni. S druge strane, stvorio se niz poteškoća unutar vladajuće partije što je rezultiralo nastankom novih slabosti i formi neslaganja s režimom, kojih u poratnome periodu nije bilo. To se odnosilo na rascjep i sukobe u partiji (poput onoga s Đilasom 1954. godine) ili gušenje hrvatskog reformnog pokreta 1971. godine. Posljedica tih zbivanja bile su partijske čistke koje su zahvatile i najviša državno-partijska tijela. Nakon strelovitog gospodarskog rasta od početka 1960-ih javljaju se prijevori oko borbe s novim i ekspanzirajućim ekonomskim teškoćama. Sve učestaliji problem postaju radnički štrajkovi i gospodarski kriminal.

Kao što je tekst pokazao, SDS je uspješno kontrolirao i u značajnoj mjeri represivno postupao prema većini pojedinaca, skupina i organizacija koje je režim smatrao neprijateljskima. Unatoč tomu suočavao se s teškoćama koje su ilustrirale koliko je određeni dio stanovništva SRH bio u opreci s režimom. Jedan od takvih pokazatelja bio je i broj suradnika i operativnih veza SDS-a te neuspjesi u značajnijem povećavanju njihovoga broja. Činjenicu o potrebi konstantnog obnavljanja suradničke mreže treba dovesti u korelaciju s konstantnim javljanjem novih „neprijateljskih žarišta“ za čiji je nadzor bilo nužno pribavljati nove izvore informacija - u prvome redu suradnike. Takav je trend bio najizraženiji u radu na hrvatskom nacionalizmu. Treba istaknuti da su neki suradnici bili vrlo dobro pozicionirani i preko njih se na prilično zadovoljavajuć način mogla kontrolirati neka skupina ili organizacija. U ovome su radu izneseni podatci o broju suradnika u pojedinoj liniji obrade. Detaljnim proučavanjem djelovanja SDS-a među hrvatskim političkim emigrantima može se zaključiti kako je SDS većinu kvalitetnih podataka, ključnih za onemogućavanje najvećeg broja značajnijih akcija emigranata, dobivao od dvadesetak suradnika. Slično je vrijedilo i za neke grupe u zemlji (grupa „Vir“ i suradnik „Forum“). Suradnik „Kos“ igrao je sličnu ulogu za vrh Katoličke Crkve u Hrvatskoj, na terenu na kojemu je SDS imao slabu suradničku mrežu. SDS se, osim kod stvaranja kvalitetnih surad-

ničkih pozicija, suočavao i s još nekim teškoćama - od nedostatne popunjenosti radnih mjesta do nedostatka iskustva novih operativnih kadrova u radu sa suradnicima.

Suradnici su imali najvažniju ulogu u prikupljanju informacija i u nekim drugim zadacima, npr. u širenju dezinformacija ili prikupljanju raznog materijala. Ne smiju se izostaviti i druge metode skupljanja podataka. Istaknuto je kako su prislušni uređaji (kod grupe „Vir“ ili kod vrha Katoličke Crkve) imali velik značaj. Tajni pretresi, kontrola pošte i telefona u nizu slučajeva rezultirali su materijalima koji su SDS-u donosili vrijedne informacije i dokazni materijal za optužnice. Tijekom informativnih razgovora koristile su se prijetnje i fizičko zlostavljanje da bi se od ispitanika izvukle informacije ili ga se pretvorilo u suradnika. Zapisnici su se u takvim situacijama „dorađivali“ - riječi ispitanika koristile bi se na tendenciozan način ili bi se dodavale izmišljene stvari. Takav bi se zapisnik koristio za stvaranje optužnice protiv ispitanika ili neke druge osobe.

Procjena učinkovitosti suprotstavljanja SDS-a protivnicima jugoslavenskog komunističkog režima ne može se svesti na analizu stupnja infiltriranosti u neku skupinu ili uspješnosti djelovanja protiv nje. Iako se režim, između ostalog pomoću SDS-a, uspješno suprotstavljao skupinama iz kategorije „unutrašnjeg neprijatelja“ i političkoj emigraciji, najviše je uspjeha postizao prevencijom, tj. onemogućavanjem njihova djelovanja. Potencijalna opasnost za režim mogla je doći do izražaja u okolnostima rastućih teškoća, poput onih ekonomskih i/ili u nekoj vrsti krize u njegovim najvišim strukturama. Takva se situacija i dogodila krajem 1980-ih. U kombinaciji s drugim čimbenicima, kao što je bio raspad SSSR-a i propast komunizma u Europi, došlo je do urušavanja jugoslavenskog komunističkog režima i raspada Jugoslavije. Još jedan razlog za nezadovoljstvo režima bilo je samo postojanje „neprijateljskih“ grupa u zemlji i inozemstvu. To je stanovništvu u zemlji, ali i zainteresiranim faktorima na Istoku i Zapadu pokazivalo stanovitu slabost režima. Režim je mogao nastupiti represivnije prema spomenutim grupama (otkazi, konstantna maltretiranja i onemogućavanje vođenja normalnog života, masovna uhićenja, fizičko uništenje), no takav je potez nosio sa sobom opasnost od većih iskaza nezadovoljstva dijela stanovništva te negativne reakcije iz Zapadnog bloka (ali i Istočnog bloka u slučaju šire represije prema tzv. birokratsko-dogmatskim elementima). Sve se to štetno moglo odraziti na jugoslavensku ekonomiju i cjelokupni geopolitički položaj Beograda. Komunistička se Jugoslavija u promatranom periodu morala prvenstveno zadovoljiti tek nadziranjem antirežimskih pojava nastojeći u što većoj mjeri ograničavati njihov rad.

THE STATE SECURITY SERVICE OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA AT THE END OF THE 1970S AND EARLY 1980S

Abstrakt: This paper discusses and links some aspects of the work of the State Security Service of the Socialist Republic of Croatia, primarily in two years - 1979 and 1980. The aim of the paper is to introduce

readers to the groups and organizations considered by the SSS as hostile, than with the sources of information through which SSS gathered data regarding the actions of the „enemy elements“ and also with the various actions which SSS use to conduct against mentioned elements. The article also takes into account the activities of the SSS as the part of the Yugoslav Communist regime, presenting a broader picture of this issue.

Key words: State Security Service, Yugoslavia, Socialist Republic of Croatia